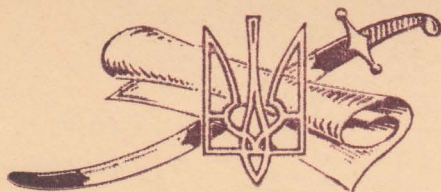

Віктор Доманицький

СТАПИ

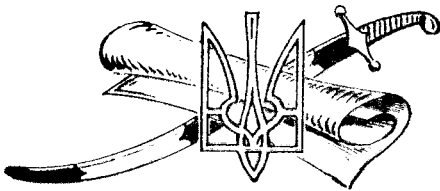
РОЗВИТКУ НАУКИ ПРО НАЦІЮ

1962

Віктор Доманицький

**ЕТАПИ
РОЗВИТКУ НАУКИ ПРО НАЦІЮ**

diasporiana.org.ua

1962

**ЕТАПИ РОЗВИТКУ
НАУКИ ПРО НАЦІЮ**

Авторські права застережені

ВІД АВТОРА

Автор є звичайним професором (ординаріусом) соціології на факультеті Права й Суспільних Наук Українського Вільного Університету в Празі-Мюнхені. В роках 1937-1949 автор керував катедрою соціології цього університету й читав там курси: загальної соціології, соціології села, та науки про націю (націології). Наука про націю не молода — від підписання Гадяцького трактату 1658 р., минуло вже 302 роки, а від виходу в світ першого націологічно-теоретичного твору — німецького філософа Й. Г. Гердера минуло вже сто шістдесят вісім літ, але як окрему соціологічну дисципліну почали виділяти її з ряду інших соціологічних дисциплін щойно в кінці XIX ст. Займається вона передовсім народами та націями поневоленими. Чеський соціолог і державний муж Т. Г. Масарик запропонував назвати її «національною філософією», а його учень — доц. О. І. Бочковський, що керував катедрою соціології в Українській Господарській Академії в ЧСР (в Подебрадах), назвав її «націологією». Він же написав перший підручник націології, під назвою «Вступ до Націології», що вийшов циклоstileвим виданням у рядах позаочних курсів Українського Технічно-Господарського Інституту в ЧСР (в Подебрадах) в роках 1934-1937, а другим виданням — в Регенсбургу-Франкфурті р. 1947. Автор, викладаючи курс націології в Українському Вільному Університеті в Празі-Мюнхені, в основному притримувався цього підручника, доповнюючи його матеріалами про національних ідеологів та теоретиків нації з рядів українського народу.

Цей реферат є конденсований і хронологічно систематизований екстракт з того університетського курсу. В рефераті залишені з цілого курсу тільки найголовніші дефініції найголовніших теоретиків нації, а подаються вони здебільшого в перекладі доц. О. Бочковського.

Автор зачитав цей реферат (без деяких розділів) дня 18 жовтня 1959 р. в «Домі Просвіти» в Торонто, Онтаріо, Канада — заходом Наукового Товариства ім. Шевченка в Канаді й Об'єднання Українських Педагогів Канади, при чому автор сконстатував, що слухачі прослухали цей реферат з великим зацікавленням.

Зацікавленість слухачів автор пояснює тим, що, подібно як у XVII ст. доба руїни лишила негативні наслідки на психології українського суспільства, так і в XX ст. доба між першою й другою світовими війнами (1919-1941) вихвала в нашому суспільстві багато самозакоханих,

зарозумілих, негерпимих до чужої думки одиниць, які не рахуються ані зі здобутками науки, ані з досвідом інших — колись поневолених націй, що зі стану недержавних націй вибилися на шлях життя державних націй. Тому в сучасному житті ми часто зустрічаємося з поверховими (плиткими), необґрунтованими, а навіть в корені помилковими твердженнями, які, поширюючись в масах українського народу, викривлюють його світогляд, зокрема його національну свідомість, й можуть повести до дуже прикрих наслідків. Інтелігентніші одиниці втомилися цією «руїною» й жадібно шукають правди — живого цілющого слова. Зокрема — щодо поняття «нація».

Історик Б. Крупницький року 1952 написав ¹⁾: «у нашому ХХ віці поняття «нації» охоплює цілий нарід: еліту й народні маси... Інакше було в ХІХ віці. Народництво тоді виходило з ідеології бездержавної нації. Нація, це був, гостро формулюючи, простий нарід, — народні маси без еліти. Іноді до останньої залічувалися тільки ті діячі, що виконували, мовляв, програму народньої маси. Зрештою, з українського погляду, туг була своя послідовність: коли українська дідична аристократія була або змосковлена, або спольщена, дійсно суттєвий складник народу-нації був лише простий нарід. Крім того, ця бездержавність народників була свого роду протестом проти чужої державности на українських землях. Небезпека такої ідеології полягала в тому, що легко було недоцінити вагу власної еліти (за народників це була т. зв. «інтелігенція») і власної державности. І така недоцінка дійсно сталася. Українська інтелігенція, що почувала себе за правдивого репрезентанта народу, надавала соціальному чинникові значно більшої ваги, ніж національно-державному»...

Але не лише на внутрішньому українському фронті цей реферат має значення. Перша світова війна (1914-1918) перетворила державно-внутрішні «національні питання», «питання національних меншостей» в питання міжнародні. Кінець 1-шої війни приніс геніяльні «14 точок» президента ЗДА Вудрова Вилсона про право нації і народів на самоозначення. Цим були захитані самі основи міжнародного права, що до того часу було побудоване на правах держав, а не націй. Але скоро виявилось, що є тенденція право самоозначення націй розповсюдити тільки на «державно-дозрілі нації», а не признати його «державно-недозрілим народам». Повстала болюча проблема: кого саме вважати нацією, а кого тільки народом — етнічною масою.

Нині проблема поневолених націй та народів стала вже основною-найпекучішою проблемою сучасної міжнародної політики. Ми тепер

часто чуємо й читаємо промови провідних державних мужів світу, а в них — широкі уступи про поневолені нації й народи, зокрема — про поневолені нації та народи за залізною гаслоною. Але ніхто з них не каже, скільки ж тих націй та народів там є. Згідно з офіційними даними про перепис населення в СРСР з р. 1959, нині Советський Союз є тюрмою для сто восьми поневолених народів і націй. Якщо додати і сателітів, то сьогодні їх на двадцять націй більше — сто двадцять вісім. Положення їх — моральне й матеріальне не поліпшилося, а погіршилося. Отже, — «національна проблема» — це сьогодні величезна — грандіозна, міжнародна проблема.

Автор тішить себе надією, що цей реферат внесе дещо світла та тверезих-здорових поглядів у психологію українського народу, а, може, — й у цілу «національну справу» в її світовому масштабі.

Міннеаполіс, Мінесота, 12-ого січня 1960 року.

АВТОР

1. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД РОЗВИТКУ НАУКИ ПРО НАЦІЮ.

Історія людства переповнена фактами опанування одних народів іншими. Робилося це або шляхом завоювання, або шляхом зломання обопільних договорів про союз та гарантію самостійності. Порівнюючи рідко підбивання закінчилося так, що завойовник перейняв культуру завойованого народу, і тоді наступало добровільне злиття, добровільна асиміляція, перетоплювання двох народів в один нарід. В більшості випадків завойовник примусово накидував завойованому свою культуру, примусово винародовлював, денационалізував, асимілював, правно упосліджував, економічно висискував, а часом і фізично винищував завойований нарід.

Ці утиски, примусова асиміляція чи винищування будили національну гордість, національну свідомість і національний спротив поневолених народів, що дуже часто закінчувався збройною національно-визвольною боротьбою — національною революцією. Провідники національно-визвольної боротьби розробляли й давали своїм народам певну національну ідеологію, яка не завжди була об'єктивною й справедливою, але завжди об'єднувала-цементувала борців за волю народу, — отже мала практично-політичне значення. Але з кінцем XVIII ст. стали з'являтися науково-об'єктивні трактати про права поневолених народів, про істоту нації, тощо.

Наука завжди й скрізь має бути точною (екзактною), безсторонньою, об'єктивною, безтенденційною, справедливою. Тому й наука про націю має об'єктивно описати й проаналізувати: життя, особливості та визвольні змагання поодиноких поневолених народів і націй, освітлити питання про істоту нації, про шляхи й способи переродження національно-несвідомих етнічних мас у національно-свідомі й політично-зрілі нації; про фізичну й духову еволюцію народів та націй. Такі точні й об'єктивні знання про поневолені народи й нації служать потім для ліпшого, досконалішого й справед-

ливішого влаштування світу та держав, для розбудови досконалих програм національно-територіальної та культурно-національної політики (етнополітики), тощо. Отже, — наука про націю спричиняється до ліквідації спірних проблем (часом гострих і пекучих) та конфліктів і тим — до світового миру та спокою, до тривалішого й спокійнішого порядку в світі.

Які ж етапи розвитку науки про націю і скільки їх? — Від дня заключення договорів гетьмана України Івана Виговського з Швецією та з Польщею (Гадяцького) минуло 302 роки; від дня опублікування першого національно-теоретичного твору німецького філософа Й. Г. Гердера (J. G. Herder) минуло 168 літ. Ввесь цей шлях розвитку науки про націю (націології) можемо розділити на такі дванадцять періодів чи етапів:

1. Національні ідеологи українського козацтва в XVII і XVIII століттях.
2. Батько теорії нації — Й. Г. Гердер і його погляди.
3. Наполеонівська доба — до Віденського Конгресу 1815 р.
4. Доба пробудження народів (1815-1848).
5. Весна Народів (1848-1871).
6. Доба протинаціональної реакції (1871-1905).
7. Перша революція в Росії і Столипінська реакція (1905-1914).
8. Доба першої світової війни (1914-1918).
9. Вудров Вилсон та право народів на самоозначення.
10. Доба між першою й другою світовими війнами (1919-1941).
11. Доба другої світової війни (1941-1945).
12. Доба після другої світової війни (1945 і до нині).

Ми спинимся лише на тих національно-теоретичних працях, що були опубліковані до початку другої світової війни (перших десять етапів). Збір та аналіза видань з доби другої світової війни і після неї вимагала б праці цілого інституту для націологічних студій. Для однієї людини вона непосильна, а, беручи під увагу умови праці автора цієї розвідки, — неможлива.

2. НАЦІОНАЛЬНІ ІДЕОЛОГИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В XVII І XVIII СТОЛІТТЯХ.

Оборонці волі козацької.

Український історик Дмитро Дорошенко в своєму «Огляді української історіографії» пише про М. Драгоманова: «Драгоманов не раз докоряв сучасних йому істориків-українців за те, що вони, переходячи межу в своїм демократизмі, не добачають багатьох позитивних явищ історичного життя, або зневажають тих наших історичних діячів, які стягли на себе обвинувачення в «аристократизмі»: «праці істориків-демократів і хлопоманів... фальшують діло найгірше, бо вони катують не тільки Мазепу, але й Виговського, й Полуботка, а про Петрів і Катерин по меншій мірі мовчать» ²⁾. А 1883 р., М. Драгоманів пише, що українські історики, може й ненароком, підперли російські погляди на історію України. Вони показали багато хиб української старшини, не жаліючи таких оборонців козацької волі, як Виговський, Мазепа й Полуботок. «Цими дослідями істориків українських користуються вороги козацьких порядків і прихильники царських. А показати всю шкідливість для українського народу оцих царських порядків українські історики не вміли... Так вся історія громадського життя в Україні й досі не показана в правдивому світлі...» ³⁾.

Тому спинимось на національній ідеології гетьманів: Виговського, Мазепи, Пилипа Орлика та Павла Полуботка.

Гетьман Іван Виговський — талановитий правник, адміністратор і дипломат, користаючи з порад великого українського вченого, генерала артилерії Юрія Немирича, створив і довів до підписання два міжнародні договори: зо Швецією і т. зв. «Гадяцький трактат» 1658 р. — з Польщею.

Що до шведсько-українського договору з доби Виговського, то треба відмітити його соборницький характер, бо він до меж тодішньої козачої держави вводив ще й усі українські землі, а, в той же час, і його характер імперіялістичний, бо на півночі мали ввійти до України білоруські землі до річки Березини, а на північному заході українські кордони мали граничити з кордонами Пруссії ⁴⁾. Договір цей не здійснився.

Гадяцький трактат, чи як казали тоді «Гадяцькі Пункти», — документ надзвичайно важливий для характеристики тодішньої доби. Він давав перспективи в напрямі перебудови цілого сходу Європи. За цим договором Річ Посполита Польська мала стати конфедераційною спілкою трьох рівних собі самостійних слов'янських держав: Королівства Польського, Великого Князівства Литовського й Великого Князівства Руського, — так називалася в трактаті Україна. Четвертим членом спілки могла б стати Московщина, коли б того захотіла. Спільним для всіх трьох держав з'являвся король, обраний соймом з участю представників всіх трьох членів конфедерації, та сенат, до якого мали бути введені представники українського православного духовенства. Унія касувалася на цілому просторі Річи Посполитої. Спільною залишалася і закордонна політика; нова держава мала подбати про повернення білоруських та українських земель, захоплених Москвою, та про здобуття північних берегів Чорного моря. Незалежна щодо внутрішнього устрою Українська держава мала складатися з воєвідств: Київського, Чернігівського й Брацлавського. На чолі держави мав стояти гетьман, обраний досмертю й затверджений королем; гетьманові належала військова й уся адміністративна влада. Законодавчу владу мав творити сойм, судову — судовий трибунал, фінансову — міністерство скарбу. Гетьман мав право бити монету, й мати війська до 40 тисяч люду. Київська Могилянська Академія здобула права університету; мав бути на Україні ще один університет; середніх та інших шкіл — скільки їх буде треба. Мала бути воля усного та друкованого слова, цензура хоронила від образи лише короля⁵⁾. Автором цього трактату вважається генерал Юрій Немирич.

Це була національно-політична програма мінімум тодішньої провідної верстви України, і не диво, що й пізніше — за гетьмана Мазепи провід старшинства не раз звертався до «Гадяцьких Пунктів», а Стародубський полковник Миклашевський навіть почав був на власну руку перетрактації з литовською шляхтою, стоячи на базі цих пактів.

Мазепа.

Сорок літ пізніше ще більш талановитий гетьман Іван Мазепа — глибоко освічена людина, сам поет — творець народних дум, композитор, співак і бандурист, склав «думу»,

що починалася словами: «Всі покою щиро грагнуть» ⁶). Проф. О. Оглоблин твердить, що вона написана 1698 р., і відмічає велике історичне та літературне її значення. На нашу думку, це є програма націотворчої й національно-визвольної праці гетьмана Мазепи ⁷). Перші вісім рядків «думи» констатують загальне бажання покою, миру і в той же час відсутність односторонності, згоди, консолідації. І це нам — українцям шкодить: «през незгоду всі пропали — самі себе звоювали». Дальші десять рядків підкреслюють доцільність і необхідність національної дисципліни та загально-національних авторитетів. Дальших тридцять вісім рядків негативно малюють три політичні концепції чи орієнтації: турецько-татарську, польську та московську. Але від часів Хмельницького й Виговського існувала ще й четверта концепція: самостійне князівство «Україна» у військовому союзі зо Швецією. Про цю концепцію автор «думи» не згадує ані словом, — можливо саме тому, що в його очах вже 1698 р., це була єдино розумна й доцільна концепція.

Кінець «думи» явно національно-революційного змісту, що дуже нагадує «Заповіт» Т. Шевченка:

«Без жодної політики,
Озмітеся всі за руки,
Не допустіт горкой муки
Матці своїй больш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,

Порівняймо — в Мазепи:

«Нуте врагов, нуте бити!...
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте!
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права».

А в Т. Шевченка:

«Поховайте та вставайте!
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!»

Автор жадає повної єдності, згоди, і повної готовости до збройної боротьби за віру й козацькі права та вольности. Хто ж є ворог? — Ясно — той, хто поневіряє віру й порушує козацькі права.

Але свою «думу» гетьман Мазепа не міг поширювати в масах українського народу. Широке політичне освідмлення народніх мас він почав за рік до своєї смерти, починаючи з своєї історичної промови над річкою Десною 5-го листопада 1708 року н. ст. ⁸⁾. Слідом за нею він почав розсилати універсали та листи. В листі до полковника Скоропадського він пише про зломання договору москалями так ⁹⁾: «коли ворожа нам могутність московська те, що від багатьох років поклала собі у всезлюбному своєму замірі і цілі, тепер до упадку останніх прав і вольностей наших почала приводити, і коли без жодної нашої на те згоди, міста українські в свою область відбирати, людей наших повигонявши з них пограбованих і до кінця знищених, почала своїми військами обсаджувати»...

В цей час були вже на Гетьманщині московські й шведські війська, шалів терор та пропаганда московського уряду, й освідомні заходи Мазепа в таких умовах не могли дати швидкого зросту національної свідомости. Але факти переходу на бік Мазепа до 55 тисяч люду і підтримки з'єднаних шведсько-українських військ мирним населенням показують, що гетьман І. Мазепа за двадцять два роки свого гетьманування сильно посунув уперед національну свідомість українського народу.

Небезпечні таємні зносини Мазепа з закордоном, що тривали три і пів року, а може й 5 літ, довели до підписання з королем Швеції Карлом XII договору про незалежність князівства «Україна» і протекторат Швеції над ним. Гетьман Пилип Орлик в своєму «Виводі прав України» подав текст договору, що був підписаний Мазепою і Гордієнком з Карлом XII-тим дня 8 квітня 1709 року н. ст., у Великих Будищах. В ньому Україна — вповні суверенна й незалежна держава. В ньому говориться про землі, які будуть прилучені до землі козаків, але котрі саме це землі — не названо. Одначе проф. М. Андрусак згадує ще й про тайний договір Мазепа з Карлом XII-тим, що був заключений рік раніше — весною 1708 р., і в якому «Мазепа розраховував на повстан-

на в Слобідській Україні, на Донщині й Надволжанщині»¹⁰). Проф. М. Андрусак наводить цитату з промови Петра I під Полтавою дня 8-го липня 1709 р., де є таке місце: (Мазепа)... «має бути великим князем і має мати під своєю владою козаків донських, запорожських і Волинь, і всі козацькі роди, що по цій стороні Волги»... Отже, — це, мабуть, і є ті землі про які глухо згадує договір 1709 року. Якщо взяти під увагу таке розширення території України на схід і на захід, то договір Мазепи з Карлом XII-тим треба вважати пляном радикальної перебудови цілого Сходу Європи; тоді Московщина вже не мала б сили провадити свої імперіялістичні війни та інтриги проти своїх сусідів. В цьому полягало епохальне, світове значення цього договору.

Мазепа не переміг Москви на полі бою, але він став символом визвольної боротьби українців проти Москви. Він кликав з могили наступні генерації, інспірував їх. Він цементував українську націю¹¹).

Пилип Орлик.

З Мазепою вийшли на еміграцію численні провідники української інтелігенції. Гетьманом в екзилі вибрано Мазепиного Генерального Писаря Пилипа Орлика. По ньому лишилися документи, надзвичайно важливі під оглядом націоналістичним.

Пилип Орлик в зв'язку зі своєю кандидатурою на гетьмана добився від Карла XII асекурації, — забезпечення України біцяркою доти не скласти зброї, доки не буде визволена

Московського ярма Україна й козацтво. Ця асекурація відома нам під датою 10 травня 1710 р., Карло XII виставив на неї формальний диплом («*Diploma assuretorium pro Duce et Exercitus Zaporoviensis*») ¹²).

В день виборів Орлика на гетьмана проголошена була також державна конституція, яка стала відомою під назвою «Конституція прав і свобод Запорозького Війська». («*Pacta et Constitutiones legum liberatumque Exercitus Zaporoviensis*»). Головним пунктом її була повна незалежність України від Польщі й Москви, при чому кордони з Польщею встановлювалися по лінії Случа, як колись за Богдана Хмельницького. Важливими були також пункти, які обмежували гетьманську владу та встановляли козацький парламент, типу поширеної Старшинської Ради, до якої мала входити не тільки Генеральна

Старшина та полковники, а й представники Запоріжжя, й з кожного полку по одній значній і заслуженій особі. Парламент мав збиратися тричі в рік.

І Карло XII дотримав свого слова. Після виборів гетьмана він не тільки дав українцям асекураційний диплом, але й підтвердив схвалену в Бендерах козацьку конституцію (тому її часто звать «Бендерська Конституція»). Це підтвердження Карла XII мало велике значення. Як протектор України, він підтверджував тим самим не тільки права й привілеї Війська Запорозького, але також ставав гарантом незалежності країни, гарантом її кордонів, в які входили і Лівобережна і Правобережна Україна. Автором Бендерської Конституції є Пилип Орлик ¹³).

Але чи не найбільше значення мав Орликів меморіал до європейських держав з 1712 року, відомий під назвою «Вид Прав України», в якому обґрунтовуються права українського народу на самостійну незалежну соборну державу, й де вміщені пункти договору Мазепи з Карлом XII з 1709 року ¹⁴).

Нарешті, в меморіалі до Карла XII з року 1713, Пиллип Орлик твердить, що він не може прийняти протекцію Туреччини, бо тільки цілий український нарід має право рішати про свою долю: ані гетьман, ані підлегле йому військо не мають права в справах, що торкаються «державної незалежності всієї України». («*de publica universae Ukrainae integrate*»), приймати турецьку протекцію «без згоди всіх, яко духовних, так і світських станів цілої України. Бо цілий український нарід («*universus populus*») може пізніше сказати: «Не повинні ви були трактувати про нас без нас» («*Non debuistis tractare de nobis sine nobis*») ¹⁵). Тут уже бачимо розуміння поняття «нації» таке саме, як і в XX столітті, а рівночасно — дуже високе знання основ державного права.

Павло Полуботок був великий український патріот, людина чесна, пряма, твердої волі. Він нераз бував наказним гетьманом. Після смерти гетьмана Івана Скоропадського він був Головою Військової Генеральної Канцелярії Гетьманщини й тоді zorganizував висилку до Петербурга спеціальної делегації з поважніших людей України, яку він очолював. Полуботок сказав цареві Петрові I всю правду про тодішній стан

України й жадав повернення давніх козацьких порядків. Відповідь: делегацію було заарештовано, посаджено до Петропавлівської в'язниці (твердині), де славний Павло Полуботок і загинув мученицькою смертю в 1724 році.

Підсумки.

Підсумовуючи погляди козацької еліти, Б. Крупницький сконстатував: «Українські патріоти XVIII віку виходили з природного й правного стану речей, що український нарід мав натуральне право на власне існування... В «Правах і Свободах» Козацької України патріоти XVIII віку вбачали не тільки прийнятну для них форму суспільно-політичного життя, але й глибоку морально-правну категорію зобов'язання, що її не вільно було порушити»... Як побачимо далі, — це та сама теза, яку вісімдесят літ пізніше висунув основоположник науки про націю, Гердер.

3. БАТЬКО ТЕОРІЇ НАЦІЇ І. Г. ГЕРДЕР.

Піонерами теорії нації були на кінці XVIII і початку XIX ст. німецькі філософи: І. Г. Гердер (I. G. Herder), Гегель (Hegel) та Г. Фіхте (G. Fichte). Особливо сильний вплив на визвольні змагання слов'ян мав Гердер. Нація, на думку Гердера, є природним органом людства, тоді як держава — «штучним витвором». У своїх «Ідеях до філософії історії людяности»¹⁸⁾ він написав: «Природа виховує родини; найприродніша держава є також один нарід, з одною національною вдачею, що в ньому заховується впродовж багатьох тисячеліть (мононаціональна держава — В. Д.), а, якщо народжений з нього володар захоче цього, то може її (національну вдачу) дуже легко виплекати; бо нарід — це така природна рослина, як і родина, тільки що має більш галуз. Нічого, отже, завданню влади не є більш протирічним, як неприродне перемішування людських племен під одною булавою»... Держави під оглядом національним мішані (національні — В. Д.), на думку Гердера, розпадуться, ідеал всеїтної людяности здійсниться в національних (мононаціональних — В. Д.) державах. Незаперечною заслугою Гердера є те, що він перший розрізнув націю від держави. Аж до першої світової війни, ці два поняття і в науці, і в політиці, відомо чи невідомо, все плуталися, змішувалися.

„ НАПОЛЕОНІВСЬКА ДОБА (ДО 1815 РОКУ)

Гегель. Цю добу характеризує німецький націоналізм Гегеля й Фіхте. Філософія Гегеля з її апотезою германо-німецької культури та духа стала причинком до модерної націології, точніше — націософії. З нею зв'язані пізніші дослідження взаємин між расою та нацією. Генетично з неї можна вивести німецький расизм з його племенним месіянізмом і стремлінням до панування в світі.

Фіхте виклав свою національну ідеологію та теорії в своїх «Промовах до німецького народу»¹⁹), що їх породила національна політика Наполеона й що пізніше стали «національною біблією» не тільки німців, але й інших народів.

Німецький історик П. Йоахімсен (P. Joachimsen), в своїй монографії «Від німецького народу до німецької держави (історія німецької національної свідомості)»²⁰ так малює значіння промов Фіхте: «завданням цих промов було показати нації її втрачену самобутність та навчити, як вона може її знову здобути. Цього можна досягти шляхом нового виховання, що не є тільки народнім вихованням у розумінні Песталоцці (Pestalozzi), але — національним. На думку Фіхте, перш за все треба виховувати національну свідомість, — шляхом прищеплення почуття національної гордості. Ця національна гордість, свідомо чи несвідомо, переводилась в німецький месіянізм та виключність. Фіхте твердив, що лише німецький нарід є праджерелом справжньої культури, що тільки німецька мова є дійсно живою та творчою; що лише німці вносять поважність, працю, ґрунтовність у всі ділянки культурного життя, та що тільки німці зможуть відновити й відродити світ. Йоахімсен каже: «Філософія Фіхте є релігією, а його релігія є моральним домаганням»...

Віденський Конгрес.

Наполеонівську добу закінчив Віденський Конгрес 1815 р.. На ньому була встановлена нова політична мапа Європи, але вона була вироблена на базі імперіялістично-централістичних поглядів Меттерніха й національне питання в Європі цілковито зігнорувала.

5. ДОБА ПРОБУДЖЕННЯ НАРОДІВ (1815-1848).

Визволення народів. В цій добі Норвегія визволилася від Данії (1814), відбулося повстання греків проти турків (1821), невдале повстання поляків проти Росії (1830), на руїнах Еспанської Імперії повстала самостійна Бельгія (1830), створилося в Італії товариство «Молода Італія», що довело до усамостійнення та об'єднання Італії; на взрєць цього товариства емігранти різних поневолених народів створили в Швейцарії товариство «Молода Європа» (1834), що активізувало визвольну боротьбу в Середній і Східній Європі й, правдоподібно, мало вплив на Т. Шевченка; вийшли в світ твори Т. Шевченка: «Кобзар» (1840) та «Гайдамаки» (1841); Костомаров, Куліш, Гулак, Білозерський та інші, заснували в Києві таємне «Брацтво Кирила й Методія», що розробило ідею коммонвелту слов'ян; вибухло повстання кавказьких народів (1846), та повстання Мадярів (1848).

Націолігічні праці. Характеристичними національно-теоретичними працями цієї доби є праці чеських істориків Фр. Палацького та Шафарика, «Історія Русів», праці українських істориків Олекси Мартоса та Миколи Маркевича, педагогічні погляди Шевченка та деякі його поеми з років 1843-1846 («Кавказ», «Єретик», «Посланіє», «Заповіт»); деклярація Кирило-Методіївського Брацтва.

Палацький. Чеський історик і «будитель» чеського народу Ф. Палацький, пишучи лист-відмовлення від участі у Все-німецькому Франкфуртському Соймі з дня 1. квітня 1848 р., сформулював свою національну теорію так: «Право народів-це дійсне право природи: — жодний нарід на землі не має права вимагати, щоби для його користи приніс себе в жертву його сусід; жодний нарід не є обов'язаний відцуратися або офірувати себе для добра свого сусіда. Природа не-знає жодних пануючих народів або народів наймитів»...

В Австро-Угорщині піонерами націолігічних досліджень були Чехи. В Росії цю роллю перебрали на себе Українці.

«Історія Русів» — твір невідомого нам автора. Вона була написана десь між 1802 і 1805 роками, з'явилася в ручно-писаних списках у Новгороді Сіверському між рр. 1822 і 1825. Успіх «Історії Русів» був колосальний — і саме починаючи з другої половини 1820-х років — Олександр Кониський, полтавчанин, згадує, що він бачив списки «Історії Русів» і в пансь-

ких будинках, і серед духовенства, і в людей простого стану, приміром в одного полтавського столяра. Щойно року 1846 цю книжку видав друком професор історії Московського університету Осип Бодяньський, провівши через цензуру «цілу і неушкоджену, без найменшої раночки, навіть дряпиночки». Це був рік буйної творчості Шевченка і Кирило-Методіївців. П. Куліш назвав автора «Історії Русів» — «українським Тітом Лівієм». Крізь цілий твір проходить ідея української державної самостійності. Але це не наукова історія України — «це політичний трактат, втілений в історичну форму». Ось наприклад, погляд автора на український нарід: «народ вільний і готовий кожночасно вмерти за свою вольність до останньої людини, і характер сей у ньому вроджений і непридобний до насилування» (стор. 121). «В народі Московським панує найнеключимее рабство і невільництво у найвищій мірі»... Вся історія українсько-московських взаємин ХУІІ ст., подана в «Історії Русів», це страшна картина московської зради, визиску, гноблення і терору. Це вперше після мазепинців поставлено цю проблему на таку широчінь, і ніхто до Шевченка не зробив цього з такою силою, як «Історія Русів». Це декларація прав української нації²¹. Вона мала вплив і на Т. Шевченка.

Олекса Мартос. Український історик Олекса Мартос (1790-1842), син славного українського різбаря та ректора Петербурзької Академії Мистецтв Івана Мартоса, написав п'яти-томову історію України. З них перших 3 томи, кінчаючи смертю Б. Хмельницького, пройшли цензуру, але десь загубились і ніколи світу не побачили. В п'ятому томі був у деталях зображений Мазепинський зрив і, можна думати, дуже, близько до історичної правди. Надрукований лише денник О. Мартоса в «Русскомы Архівъ» з р. 1893, повний пошани до Мазепи.

Микола Маркевич. (1804-1806) у своїй п'яти-томовій «Історії Малороссії» (Москва, 1842-1843) опублікував багато матеріялів: усі т. зв. «акти гетьманські», тобто тексти умов українських гетьманів від Б. Хмельницького до Апостола включно, з Москвою, пребагатий матеріял про гетьмана Мазепу. Він дав фактам правильне нсвітлення. Як сам автор, так і його праця, були добре відомі Шевченкові.

Тарас Шевченко. Національну ідеологію українців підніс в рр. 1838-1861 на дуже високий рівень поет, маляр і академік гравюри Т. Шевченко. Він родився й виростав на тій території, де відбувалося українське протипольське повстання 1768 р., («Коліївщина») і де були ще живі учасники цього повстання. Коли він був студентом Петербурзької Акад. Мистецтв, він дуже багато читав. Особливо сильне враження на нього зробили дві історичні поеми філософа й поета Кіндрата Рилеєва («К. Рылѣвъ») — декабриста, повішеного за наказу царя Миколи I. Це були «Исповѣдь Наливайка» та «Войнаровский» — обидві з української визвольної боротьби в ХУІІ — ХУІІІ ст. Мабуть під впливом цих поем Шевченко р. 1841 видав поему «Гайдамаки», що в поетичній формі малює Коліївщину 1768 р. Перед тим — р. 1840 вийшов його «Кобзар», де оспівується побут і минуле України, зокрема її колишня збройна сила. Року 1839 Шевченко пів року жив в одній кімнаті з студентом-поляком Л. Демським, який давав йому читати твори Міцкевича та історичні праці Лелевеля. П. Зайцев²²) у своїй монографії «Життя Тараса Шевченка» висловлює припущення, що через поляків Шевченко міг діставати закордонні часописи польської еміграції і з них довідатися про ідеї «Молодої Європи».

Націологічні поеми Шевченка. Поема Шевченка «Кавказ», що оспівує боротьбу кавказьких народів з Росією 1845 р., — це є не тільки високо-мистецький світового рівня поетичний твір, але також і націографічний малюнок російського імперіалізму та самої Росії, як тюрми майже сотні поневолених народів. Ось уривки з цієї поеми:

...«У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима!
А тюрм? А люду? Щой лічить!
Од молдаванина аж до фіна —
На всіх язиках все мовчить...
Бо ... благоденствує!

А рівночасно в «Кавказі» Шевченко підтримав на душі національних борців за волю свого народу:

...Слава!...
І вам, лицарі великі
Богом незабуті!

Борітеся — поборете!
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава,
І воля святая!..

В поемі «Єретик» (Іван Гус) Шевченко оспівує національну реформацію Чехії, але в тому малює тодішні умови життя України.

Шевченко як педагог. Майже ніхто з нас не знає, що Т. Шевченко був і великим знавцем та винахідником у царині теорії освіти й виховання. Ніхто до нього не підкреслив так потреби перевиховати суспільство, ніхто так ясно не протиставив самоосвіту офіційній шкільній освіті. Освіти й самоосвіти він не уявляв собі інакше, як у глибокому зв'язку з національною традицією. В повісті «Близнята» він написав: «Якщо ми задля якогось марного срібняка почнемо глумитися над своїми звичаями старовини, то що з нас **вийде?** — Вийде який-небудь француз, або, крий Боже, куций німець, а вже за тип (треба розуміти «національний тип» — В. Д.), або за національну фізіономію — і помину не буде! А на мою думку, нація без власної вдачі, що їй самій належить та її характеризує, схожа на кисіль та ще й найнесмачніший кисіль»...

Оцеї національний тип, національне обличчя поневоленних народів відновлюють і схоронюють не люди науки, і не виховники народу, а передовсім — мистці, національні мистці. Шевченко став першим таким національним мистцем.

Віра в силу слова. Шевченко дуже вірив у силу слова — живого й друкованого, — як носія й поширювача глибоких і справедливих думок, глибоких ідей, як могутню зброю, що нею поневолені народи можуть визволитися. Року 1847 в «Кавказі» він написав:

**«І неситий...
Не скує душі живої
І слова живого»...**

А року 1859. в «Подражаніє XI псалму»:

**.... «Возвеличу
Малих отих рабів німих**

**А на сторожі коло їх
Поставлю слово!»...**

«Послання» Шевченка землякам з р. 1845 — це в дійсності його заповіт, у якому згромаджені поради, як перевиховувати український нарід на українську націю. Перший шлях до цього — це освіта та самоосвіта:

**«Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя»...**

На його думку освіта й самоосвіта мусять викликати любов до всього рідного, українського:

**«Учіться брати мої,
Думайте, читайте!
І чужого научайтесь,
Й свого не цурайтесь!
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає!...»**

А далі від вказує на необхідність студіювати історію рідного народу:

**«Оттак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снилось,
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали»...**

Наочне виховання Шевченка. Т. Шевченко хотів поставити на службу нації не лише свої поетичні здібності та вміння, які він все недоцінював, але й здібності та вміння малярські та граверські, які він дуже цинив і ставив високо. З цією метою р. 1844 він навчився різних способів розмножування малюнків і зокрема граверства. В кінці 1844 р., він видав зошит своїх гравюр під назвою: «Живописная Украина» (Мальовнича Україна). В проспекті для першого зошиту Шевченко обіцяв дати такі образи: з краєвидів — Видубицький монастир, Чигирин, Суботів, Батурин — все руїни «колишньої слави» — пункти найзавзятіших змагань за незалежність України; з історичних — Дари Богданові й Українському народові, Кара смерти над Іваном Підковою, Павло

Полуботок у Петербурзі, Семен Палій в Сибірі, Кара за зраду над Савою Чалим; з побутових — Похорон молодої, Казка про солдата й смерть, Старости, Чумацтво, Перезва; далі — низку малюнків — все таке, чим Україна різко відрізняється від інших національних збірнот.

З гравюр, що були опубліковані, треба звернути увагу на такі: «Дари Богданові».. В дійсності «дари» на цій гравюрі грають найменшу роль; авторові хотілося показати досягнення українського державного права з р. 1649 (до Переяславського договору), а саме: право українського гетьмана вести безпосередні зносини з чужоземними державами, яке то право Москва пізніше відібрала українським гетьманам. Тому центральними постаттями на гравюрі є чужоземні послы, що привезли «дари» й очікують «авдієнції» у гетьмана: Московський — сидить в кріслі, певний свого успіху; Турецький — стоїть чи ходить, менш певний себе, й Польський — сидить у кутку, переконаний в безнадійності свого післанництва.

«Судна Рада» — авторові хотілося показати високий рівень українського судівництва, — навіть виборного селянського суду, що генетично виводиться з «копних судів» княжої доби. Засідання судної ради відбувається на подвір'ї українського селянського двору, на тлі української селянської хати (розшитої, бідної, — кріпацької); всі судді в шапках — символ їх громадських функцій, виконування громадських обов'язків; без шапок тільки той, що обвинувачує, і той, кого обвинувачують; на обличчях суддів видно пильну увагу, бажання розсудити по-божому, справедливо, безсторонньо.

«Старости» — авторові хотілося показати всю велич, урочистість і традиціоналізм українського інституту сватання, як договору про шлюб, з перевязуванням сватів рушниками — символом згоди дівчини й її батьків на шлюб.

Отже, — всі три гравюри змальовують прояви високо-розвиненого українського звичаєвого права і побуту. Коли простудіювати й вдуматись в теми цього проспекту та в теми фактично виданих гравюр, то стає ясно, що Шевченко тут мав національно-виховні заміри — цілі наперед — ще до створення своїх мистецьких творів. Більше того, — перед

смертю Шевченко склав і видав букваря для недільних шкіл, яким він дуже захоплювався. Отже, національно — виховні цілі у Шевченка зовсім ясно видно.

Ми можемо поставити Шевченка поруч з Фіхте, а навіть вище Фіхте, бо в Шевченка нема нездорового месіянїзму.

Кирило-Методіївське Братство. Року 1846 молоді українські вчені в Києві М. Костомаров, П. Куліш, П. Гулак, В. Білозерський, та інші заснували таємну організацію — «Братство св. Кирила й Методія», що мала на думці ширити ідеї гуманного — конфедеративного слов'янофільства. Шевченко став провідником, ідеологом братства. Р. 1847 всі були арештовані, заслані за межі України, а Шевченко відданий «в салдати» та засланий в закаспійські пустелі без права писати й малювати; він пробув там 10 літ.

Микола Костомаров був автором декларації прав українського народу, прийнятої Братством Кирила й Методія р. 1846 і відомої під назвою «Книги Битія Українського Народу» (1846)²³, які він закінчує параграфом 104: «І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським». А в відозві до Українців він цю думку пояснює ширше: «1. Ми приймаємо, що усі Слов'яне повинне зі собою поєднатися. 2. Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту й управлявся незмісимо з другими, так щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу й свою справу общественну, такі народи по-нашому: Москалі, Українці, Поляки, Чехи, Словаки, Хорутани, Іліро-Серби і Болгари. 3. Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати від всіх Речей Посполитих й там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого Союзу Слов'янського. 4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель вибраний на года. і над цілим Союзом був би правитель вибраний на года»...

З цього ясно, що М. Костомаров і Кирило-Методіївці мали на думці не федерацію, а «коммонвелт» слов'янських народів.

Два типи націоналізму. Отже, — вже в першій половині XIX ст., виробилися два типи націоналізму: націоналізм здобувий — природній і гуманний, який не хоче гнобити інших народів (Гердер, Палацький, Шевченко, Костомаров) та на-

ціоналізм нездоровий — патологічний, що в основу кладе віру в історичне післанництво свого народу — месіянїзм, а рївночасно містить в собі ксенофобію, шовїнізм, перегнаний національний егоїзм, бажання панувати над іншими народами чи й над цілим світом. Про ці два типи націоналізму й про глибокі-кардинальні рїзницї між ними ніколи не треба забувати и не треба говорити про ці істотно рїзні національні течії як про щось однаковїсеньке.

6. ВЕСНА НАРОДІВ (1848 — 1871)

Визволення народів. В цій добі наступило об'єднання й усамостійнення Німеччини і Італії, звільнення балканських народів у національні (монаціональні — В. Д.) держави, відбулося друге польське повстання (1863), переустрій Австро-Угорщини на конституційну (1860) та на дуалістичну (1867) державу.

Націологічні праці. Характеристичними для цієї доби працями є праці італійських професорів міжнародного права — Манчіні (Mancini — 1851) та Маміані (Mamiani — 1859), О. Герцена, українського історика Костомарова, Т. Шевченка (передсмертний період) та швайцарського державознавця Блунчлі (Bluntschli).

Манчіні року 1851 в інавгураційній промові при перебиранні катедри міжнародного права в Туринському Університеті на тему «Про націю як підвалину міжнародного права»²⁴) сказав, що нація — це джерело свободи та основа громадських взаємин взагалі. В основу своєї системи міжнародного права він поклав націю в місце держави. Ця цілковито доцільна й справедлива реформа міжнародного права, нажаль, ще й сьогодні — після 14-ти точок президента В. Вилсона зустрічає великий спротив. Далі Манчіні встановив також основні об'єктивні ознаки нації. На його думку, вони такі:

1. спільна територія (*elemento geografico*);
2. спільне походження (*razza*);
3. спільна мова (*lingua*);
4. спільні звичаї та побут;
5. спільні переживання, спільна історична минувшина (*storia*);
6. спільне законодавство (*leggi*);
7. спільна віра (*religion*).

Але сам він зазначає, що ці ознаки — це немов мертва матерія, хоч і життєздатна, але в яку не був ще вдмухнений подих життя... Цим подихом, що оживляє націю, є «національна свідомість».

Маміяні, також професор міжнародного права в Туринському Університеті в додаток до праці: «Нове право вільної Європи» видав року 1859 розвідку: «Про краще людське об'єднання та національну засаду», де подає свою теорію нації і зокрема свою дефініцію нації. На його думку нація — це є «певна кількість людей, зв'язаних кровним походженням, спільністю психічної вдачі та спільною мовою, як відповідних передумов, що сприяють вужчому суспільному об'єднанню»...

О. І. Герцен (А. І. Герценъ), революційний письменник, редактор і видавець російського еміграційного журналу «Колокол» у Лондоні, батько російського народництва, лишив у своїх спогадах «Былое и Думы» чудові описи тодішніх національних рухів і їх вождів. Р. 1859 він написав²⁵): «В Україні ані польська шляхта, ані Петро I, ані Катерина II не запаморочили пам'яті»... «З якої речі», питає Герцен, «українець змінить свою простодушну мову, мову, що нею він розмовляв на вільних Радах, мову, що в ній зберіглася в піснях українців ціла історія; з якої речі українець змінить її на мову зрадницького уряду, що постійно обманював Україну (в оригіналі — «Малоросію»), на мову тієї злочинної жінки (тобто Катерини II — В. Д.), що однією рукою озброїла гайдамаків (інспірація Москвою Коліївщини — В. Д.), а другою підписувала укази про закріпачення козаків за їх заможниками. Нехай наша мова російська насамперед змиє сліди улесливости, рабства, підлих зворотів, вахмістрського й панського нахабства, — і тоді вже нехай наша мова почне навчати близьких»... «Ми дуже жалували б, якби Україна (в ориг. «Малороссія» — В. Д.), наприклад, покликана вільно висловити свою думку, не могла б залишитися цілком незалежною. Пам'ять про те, що вона перетерпіла після Богдана Хмельницького через з'єднання з Москвою, і пам'ять про те, що саме змусило Хмельницького в царську кормигу, могли б бути (Україні) великим досвідом. Ми скажемо: «Бути Литви, Білорусі й Україні з ким хочуть бути, або не (ні) з ким лише б пізнати їх волю-не підроблену волю, а справжню»...

В статті «Росія і Польща», — підсумок поглядів Герцена на українську справу. Герцен написав: «Що буде, коли Україна, яка пам'ятає всі утиски москалів: і кріпацтво, і рекрутчи-

ну, і безправ'я, і грабунки, і кнут, з одного боку й не забуваючи, з другого боку, як їй малося за Речі Посполитої — з жолнерами, з панами, з коронними урядниками, — не захоче бути ані польською, ані російською? — На мою думку, питання це розв'язується дуже просто. Україну треба в такому випадку визнати вільною й незалежною країною. Для нас, людей вигнання, сумних свідків стількох невдатних сплук і розвалів, не може, не повинно бути й мови про те, кому має належати та чи інша частина залюдненої землі. В Україні живуть люди пригноблені рабством, але не стільки зломані урядом і поміщиками, щоб утратити всяке почуття народности... «Розв'яжімо їм руки, розв'яжімо їм язик, нехай мова їх буде зовсім вільна, і тоді нехай вони скажуть своє слово, переступлять через кнут до нас, (до москалів — В. Д.), через папез — до вас (до Польщі — В. Д.), або, якщо вони розумні, простягнуть нам обидвом руки на братерський союз і на незалежність від обидвох».

Микола Костомаров (1817-1855) — Професор української новітньої історіографії, про якого історик В. Антонович каже, що він створив речі, до яких мусять звертатись кождий дослідник новітньої історії України²⁶). Він був поет-романтик, член Кирило-Методіївського братства, автор «Книг біття українського народу», автор монументальних праць з історії України, серед них великої монографії про Мазепу, але він був далекий від мазепинської ідеї. Року 1859 він надрукував у лондонському «Колоколі»²⁷) свого листа під назвою «Україна» й до його думок приєднався редактор «Колокола» О. Герцен. В журналі «Основа» (П. Куліша) у Петербурзі в роках 1861-62 він надрукував три статті: «Черты народной южно-русской истории», «Мисли о федеративномъ началѣ древней Руси» та «Двѣ русскія народности». На підставі наукової аналізи історичних фактів, суспільно-державних форм, укладу життя та ідеалів, Костомаров у цих працях провів різку межу між народами московським («великоруськимъ») і українським («малорусскимъ») та довів, що українці не є «плем'я», а-окремий нарід. В українській історіографії Костомаров став головним представником етнографічного напрямку, видвигнув нарід і народні рухи, як основний фактор історії. Володарі, гетьмани чи князі, це, на його думку, друго-

рядні чинники історії. Він видав велику й прихильну монографію «Богдан Хмельницький», бо Хмельниччина — це була доба великих народних рухів. Симпатизуючи з запорожцями (які не раз бунтувалися проти українських гетьманів) і Костомаров не схоплює належно генія Хмельницького й не відмічує його великої державотворчої роботи. «Він темними барвами малює Виговського, Дорошенка, а перед усім Мазепу, бачучи в їх праці особисті мотиви честолюбства або захищення вузько-еґоїстичних інтересів козацької старшини» (Дорошенко: «Огляд української історіографії»). Костомаров написав велику монографію «Мазепа и Мазепинцы», в якій ясно виявляє своє неприхильне ставлення до Мазепи; на його думку, Мазепа — це хитрий дідуган, який для досягнення своїх особистих цілей та амбіцій вживає всіх, навіть дуже неетичних, засобів. Державно-творчі змагання Мазепи він зігнував. 1882 року ця праця почала друкуватися в журналі «Русская Мысль», 1883 року вона вийшла в шведській мові (і мала величезний вплив на шведську історіографію), 1885 року — в московській мові окремою книжкою, а 1905 року — в зборі творів Костомарова.

Т. Шевченко (передсмертний період). Шевченко повернувся з заслання до Петербургу дня 27 березня 1853 р. Він хотів перевидати новим виданням «Кобзаря» й «Гайдамаки», але ця справа натрапила на несподівані труднощі з боку жандармів. Друга справа, за яку боровся Шевченко ціле своє життя, — звільнення селян з кріпацтва, теж якось затяглася й не було познак, щоб російський уряд швидко цю справу вирішив. Шевченкові вривався терпець. Заклик до національної революції у вірші «Я не нездужаю нівроку» в листопаді 1858 р. він написав:

**«Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
її приспав, а щоб збудить
Хиренну волю, треба миром
Громадою обух сталить
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.»**

Себто, лише революція, і то дуже кривава революція, може

принести волю.

Любимий учень Шевченка маляр Честахівський записав одну промову Шевченка про поневолений наш нарід, що «поне-віряється замордований панщиною, а кріпиться — незгасає: такий теплий, такий щирий, віруючий: «Ох! Боже батьку» говорив Шевченко. «Аж шум шумує у серці, як згадаєш, яку гірку випив та ще й досі п'є наш славний люд козачий, а та-ки не втеряв серця, а поганець — москаль топче його личаком калюжним і сам не знає, паскуда, яке добро нівечить.» Це порівнення культурного рівня українського народу з рівнем московської культури, символізованої «личаком», було завершенням Шевченкових поглядів. Він вже ні в чому не хотів вірити Москалям. **Змінює історіографічні погляди.** Він відвертається від Хмельницького і схиляється до Мазепи. Усе московське його просто тепер дратує. Особливо ненавидів Петра I, Катерину II, Миколу I та його дружину Олександрю — як головних чинників завоювання та гноблення немосковських народів. Показуючи якось гостям свій рисунок з доби Мазепи, Шевченко вклав в уста Мазепининоного небожа Войнаровського таке звернення до козаків, що хотіли перейти на московський бік: «Ось підждіть трошки, тільки дайтеся москалеві запрягти вас в шори та в вбори, а тоді вже, поки світа сонця, він буде вашим погоничем, а ви — повозарі чужого тягла».

В осени 1859 р. Шевченко в третій раз відвідав Україну. Тут він написав:

**«Якби ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув,
Та на замчище подививсь!
Якби ти на світ не родивсь,
То не купавби я в калюжі
Тебе преславногo.... амінь!»**

Слава Шевченка. Рік 1860 був роком найбільшої за життя Шевченка слави й знаности. У середині січня таки вийшов «Кобзар», надзвичайно обкраяний цензурою. В лютому, в журналі «Народное Чтеніє» з'явилася автобіографія Шевченка в формі листа до редактора, а літом Шевченко надрукував свій лист до поміщика Фльоровського, дідича — власника його братів та сестри. Поміщик боронився, вів спір з Шевченком. Поступові люди дивилися на Шевченка як на пропа-

гандивну постать, як на взірець тих скарбів, що захovanі в закріпаченому селянстві і не можуть вибитися на світ божий. В цьому ж році в журналі «Современникъ» з'явилася велика рецензія Добролюбова на нове видання «Кобзаря». Добролюбов писав: « Він — поет цілком народний. Такий, якого ми (себто Москалі — «Великоросси» — В. Д.) не можемо вказати в себе». А в «Русскомъ Словь» вмістив похвальну рецензію поет М. Міхайлов. Обидва критики підносили народно-національний характер Шевченкової творчости. Павло Зайцев про рік 1860 каже: «Його слава, як поета, греміла по всій Росії і знаність його була просто винятковою».

Шевченко — національний пророк. Шевченко все мучився питанням: «Чому український нарід втратив свою незалежність і самостійність?» — Прийшов до переконання, що головна причина це розбіжність стремлінь, неодностайність, незгода в рядах провідників українського народу. Дня 27 травня 186- р., він написав «Молитву», яку закінчує:

**«А всім нам вкупі на землі
Єдинодуміє подай
І братолюбіє пошли.
«През незгоду всі пропали —
Самі себе звоювали»....
....«Без жодної політики
Озьмітеся всі за руки»....**

Порівняймо «Молитву» з «Думою» гетьмана Мазепи:

Ця думка зародилася в його душі, мабуть, ще в Хвастові р. 1846, коли він слухав пісень про розбіжність стремлінь Мазепи й Палія. Бо вже в «Іржавці» 1847 р. висловлює жаль, що їх не «єднали».

Дня 26 листопада 1860 р. Шевченко написав свій останній твір національно-політичного змісту під наголовком «Бували війни й військовії чвари». В ньому Україна представлена в образі козака-дуба, що його «херуть і тлять» «людські шашелі» — «няньки, дядьки отечества чужого», — свої таки перевертні. Щож з того буде?

**— «Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфіру»
Й роздушить їхнього куміра...
А в того дуба .
«... тихо, любо**

Зелені парості ростуть... і виростають!»...

І цей вірш став пророчим — впав російський трон і «тихо, любо» виростає українська нація.

Шевченко — академік гравюри. Дня 2 вересня 1860 р. Рада Петербурзької Академії Мистецтв надала Шевченкові титул академіка гравюри, а дня 4 вересня на урочистих загальних зборах Академії цей титул за ним затверджено. Отже Шевченко досягнув найвищої позиції, яку тільки міг мати в Росії діяч образотворчого мистецтва. Згідно з традицією школи новий академік мав взяти участь у звітній виставці академії. Шевченко виставив декілька офортів й олійний образ, який він в каталозі виставки назвав «Автопортрет». В дійсності це був тільки «психологічний автопортрет». Був це твір високої мистецької вартости — «по рембрандтівському» виконане погруддя гнівного, грізного українського вождя-революціонера... «Мистецька вартість образу була в яскраво відданому революційному патосі українського народного вождя — месника, зображеного в смушевій шапці (в світі — В. Д.), українській вишиваній сорочці, з сергою в усі». Шапка тут символ урядової гідности — авторитету, виконання громадських обов'язків; серга — солідарність з запорожцями, з їх боротьбою за волю українського народу. Образ викликав певну сензацію. Його треба вважати заповітом Т. Шевченка в малярстві й скульптурі.

Посмертна оцінка Шевченка. Але за сім місяців — дня 26 лютого 1861 р., серце Тараса Шевченка перестало битися. Про нього тоді багато писали, але з того всього безперечно найкращою й найправдивішою була оцінка його творчости, яку дав російський критик Аполон Григор'єв. У квітневому числі журналу «Время» він написав: «Щодо краси й сили поезії багато хто ставлять Шевченка врівень із Пушкіним і з Міцкевічем. Ми підемо далі: у Шевченка сяє та гола краса поези народної, якої у Пушкіна й Міцкевіча лише іскорки блищать. Натура Шевченка світліша, простіша й щиріша від натури Гоголя... Шевченко останній кобзар і перший великий поет нової великої літератури.»

Але Шевченко був не лише поетом, малярем і академіком гравюри. Він був також українським націотворчим чинником і ідеологом національної революції — визволення поневоле-

них народів. Тому за головну — центральну ідею його життя й творчості треба визнати: збройну, визвольну боротьбу поневолених народів проти імперіялізму та гноблення їх Росією.

Блюнчлі — швейцарський державознавець, так обґрунтував право існування національних держав: «Кожна нація є покликана й має право утворити свою державу. Як людство складається з певного числа народів, так і світ має бути поділений на стільки ж держав. Що нація, то — держава. Що держава — то нація» ... Політична практика скоро довела, що цей ідеал не до здійснення: чистий тип моно-національної держави ніде не був здійснений. Особливо трудно це зробити на національно-мішаних територіях, як от промислові райони (Саарщина, Горішний Шлеськ), або смуги вздовж етнографічних кордонів.

.7. ДОБА ПРОТИНАЦІОНАЛЬНОЇ РЕАКЦІЇ (1871 — 1914)..

Визволення народів. В Іспанії під час революції 1873 р. відновила свою державу Каталонія, але Іспанія збройною силою завоювала цю державу. На цю ж добу припадають такі політичні акти, як заборона друкованого українського слова в Росії (указ Валуєва 1876 р.), як примусова асиміляція поневолених народів у Німеччині та в Угорщині, як зловживання польської адміністрації в Східній Галичині та багато інших.

Перша революція в Росії 1905 р.. Перша революція в Росії (1905 р.) принесла поневоленим народам Росії великі легші. Стало можливим друкувати книжки в українській мові. В новозаснованому російському парламенті — «Державній Думі» — першій і другій (1905, 1906 р.), була значна кількість послів від поневолених народів. Число поневолених народів Росії сягало тоді дуже поважної цифри — дев'яносто вісім. Національно — визвольні змагання в Росії після 1905 р. сильно активізувалися, особливо в західній її полосі і Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Білорусь, Україна, Грузія, Вірменія.

Століпінська реакція 1907-1910. Але вже р. 1907 почалася в Росії реакція т. зв. «Століпінській режим». Перші дві «Державні Думи», що вимагали реформ, були розпущені. Року 1907 уряд (без парламенту) видав новий «закон» про вибори

до Державної Думи, де були посилені позиції дворянства та ценових елементів, а звужені права немосквинів (невеликоросів) — т. зв. «инородцевь». На основі цього «закону» була вибрана треття Державна Дума. А всеж і в ній було кілька десятків послів від поневолених народів.

Урядові національні статистики. В зміст національної політики входить не лише справа самоозначення народів, але й справа національного самоозначення окремої людини — громадянина тої чи іншої держави. Довоєнна європейська полінаціональна держава зацікавлена була в тому, щоби число громадян панівного в державі народу було якнайбільшим, а число громадян з поневолених народів-національних «менстей» у Франції їх звали «аложені», в Росії «инородцы» — було якнайменшим. Державна статистика реєструє громадян також під оглядом національним. Об'єктивної підстави (ознаки нації) для цього нема. Найчастіше беруть за таку ознаку рідну мову, або розговорну мову, часом релігію. Для Австрії та Польщі найпевніші дані давала якраз віроісповідна статистика. Державна статистика не скрізь і не завжди була об'єктивною, програмово фальшуючи дані про поневолені народи. Напр., царська Росія не визнавала української мови за окрему мову, Еспанія — каталонської, Франція провансальської. Це збільшувало статистичні числа для панівних народів. Все це гальмувало й обмежувало можливість національного самоозначення поодиноких громадян поневолених народів.

Урядова цензура історичних і національно-ідеологічних творів. Розуміючи значіння правдивих історичних та національно-ідеологічних творів для поширення й поглиблення національної свідомости поневоленого народу, панівні народи дуже часто встановлювали гостру й підозріло-придирливу цензуру, що не пропускала правдивих відомостей з історії поневоленого народу, думок національних ідеологів, національних поетів, тощо. Особливо гострою була цензура в царській Росії. Там писати правду про Мазепу вважалося державною зрадою, ірридентою, і сильно каралося. Історія України, що її написав О. Мартос в 40-вих роках XIX ст., десь стратилася й не побачила світу. «Гайдамаки» Т. Шевченка та «Тарас Бульба» М. Гоголя тільки тому побачили світ, що малюють боротьбу українців з Поляками. «Кобзар» Т. Шевченка р. 1840 вийшов з порівнюючи незначними пропусками, але р.

1860 — сильно порізаний. Над поетами й мислителями шалів урядовий терор: К. Рилєєв був повішений, Чаадаєв — посаджений в дім божевільних, **Т. Шевченко** відданий в салдати й засланий на десять літ у Закаспійські пустелі, проф. історії Й. Бодянський, що видав «Історію Русів», був звільнений з посади. Поети й письменники примушені були вживати алегорій Єзопової мови. Тому в Росії не тільки українська історіографія, але й українська поезія та проза були однобоко викривлені, порізані, обернені на захист російських і московських інтересів. Це все зменшувало можливості для зросту національної свідомості поневолених народів і вони поступово денационалізувалися та асимілювалися.

Типи держав у світі. В XIX ст. порівнюючи рідко зустрічався тип мононаціональної держави (Nationalstadt): Голяндія, Норвегія, Швеція, Болгарія, Сербія, але й вони мали «нацменшості»: німців, ляплянців, македонців. Поруч з ним залишився жити старий тип національно-мішаної «держави народів» (Nationalitätenstaat) — полінаціональної держави. Цей тип має три підтипи:

1) Своєрідний Швайцарський, з кантонально-федеративним устроєм, частими всенародніми референдумами й повною культурно-національною автономією для трьох націй, що складають населення Швайцарії (німецької, французької, та італійської); цей підтип для багатьох поневолених народів і націологів став ідеалом, мрією, програмою-максимум.

2) Австро-Угорський (після 1876 р.) з неоднаковим положенням поневолених народів у кожній з двох частин Австро-Угорщини; в австрійській частині існували Вседержавний (Віденський) парламент і краєві (обласні, провінційні) сойми, частинна культурно-національна автономія для Чехів, Поляків, Українців (в Східній Галичині та в Буковині); існував австрійський закон ч. 142 з дня 21. 12. 1867 р., а в ньому стаття 19 про рівноправність всіх народів в Австрії та про забезпечення (гарантію) їм вільного національного розвитку, й про право вживання їх мови в громадському житті, в школах, установах і судах; ця стаття мала лише декляративне значення, бо пізніше не було видано законів про введення вичислених гарантій у життя. В Малярській (Угорській) «короні св. Стефана» існував парламент (у Будапешті) з куріяльними, дуже часто фальшованими, виборами і створилися дуже тяжкі умови існування для поневолених народів (хоч-

ватів, словаків, закарпатських українців).

3) Централістичний — без будьяких національних прав для поневолених народів (Франція, Німеччина, Велика Британія, Росія, Туреччина).

Теорія нації в Австро-Угорщині. Австро-Угорщина була мозаїкою націй, свого роду живим етнографічним музеєм. Тут боролися народи державні (австрійські німці, угри) з народами поневоленими, які переживали процес свого національного відродження й бажали визволитися. Державні народи стреміли зберегти свій стан посідання. Тому саме Австро-Угорщина була тереном багатьох національних теорій і проєктів. З націологів-чехів ми згадали вже Ф. Палацького, Шафарика та Т. Г. Масарика; з австрійських поляків науково цікавився національною проблемою соціолог Л. Гумплович (L. Gumplowicz), автор джерельної монографії «Право народів і мов в Австрії» (1879); з мадярів — барон Еетвеш (Eetves), теорія якого про нації як «історично-політичні індивідуальності» була дуже популярною в середині XIX ст. В Австро-Угорщині була також розроблена національна програма соціал-демократичної партії. З соціал-демократів працювали над національним питанням' К. Кавтський (K. Kautsky), автор розвідки «Народність і її початки» (1898); К. Реннер (K. Renner), автор праць: «Держава і нація» (під псевдонімом «Synopticus» — 1889), «Боротьба австрійських народів за державу» (1902), «Підвалини та розвиткові завдання Австро-Угорської монархії» (1906) і особливо — Отто Бавер (Otto Bauer), що написав модерну націологію в марксистському аспекті: «Національне питання і соціальна демократія»²⁸). З них Реннер висунув дуже цікавий проєкт модернізації та демократизації устрою й адміністрації Австро-Угорщини, що мав перетворити її в «Наддунайську Швайцарію». Коли б австрійська влада була прийняла цей проєкт, — напевно історія Європи потекла б зовсім іншим руслом, ніж вона в дійсності потекла після 1914 р.

Теорія нації в Німеччині. Р. 1912 в Берліні відбувся Другий Конгрес Німецьких Соціологів, присвячений виключно питанню про істоту нації. Звіт про конгрес є добрим джерелом науки про націю²⁹). Цим конгресом підкреслювалося велике значіння національного питання в житті Європи, й спеціально — в житті Середньої та Східньої Європи.

Теорія нації у Каталонців. В Іспанії під час першої еспанської революції 1873 р. на чолі каталонців стояв каталонський діяч Ф. Пі-й-Маргаль (Fr. Pi y Margall), який р. 1876 видав джерельну монографію «Народи»³⁰), що теоретично охоплює проблему нації в цілому.

Теорія у Франції. У Франції все панував безоглядний централізм — між нацією й державою не робилося різниці. Однаково провансальці та баски, каталонці та бретонці, ельзаско-лотаринські німці або фламандці все вважалися «французами». Аж після поразки Франції у війні з Прусією (1870-1871) з'явився трактат Е. Ренана (E. Renan), — бретонця французької культури, під назвою «Що таке нація»³¹). У ньому автор підкреслив значіння національної свідомості та стремління до волі, як найголовніших ознак. Ці риси, на його думку, є фактично «щоденним племісцитом», що стверджує непереможне бажання нації бути та залишитися собою. Пізніше — р. 1908 з'явилася монографія Жоане (Johannet): «Національна засада»³²), яка тільки під час першої світової війни стала сильно читаною та впливовою.

Крім того, Франція (поруч зі Швейцарією) відіграла велику роль як країна традиційного азилу для національної еміграції цілої Європи, зокрема — для «Союзу Поневолених Народів» в роках 1912-1914. Цей союз був заснований у Парижі стараннями литовського емігранта й видатного національного діяча Й. Габріса (J. Gabris) року 1912. Він почав видавати свій спеціальний журнал «Аннали націй» (*Les Annales des Nationalites*), яскраво націографічного характеру. Одне подвійне число цього журналу (1913, ч. 3-4) було присвячене питанню українському.

У зв'язку з цією акцією р. 1913 вийшов у Парижі збірник лекцій про поневолені народи Середньої та Східньої Європи з передмовою французького історика Г. Сеньобо. Заголовок книги й вступу до неї (пера Г. Сеньобо) такий: «Автономічні прямування в Європі»³³). У вступі до книги Сеньобо зробив дуже добру аналізу національно-визвольних змагань в Європі напередодні I світової війни.

Теорія нації в Англії. Англію цікавили більше расові питання, конкретно — панування білої раси над кольоровими племенами, хоч вона мала і три національні проблеми в се-

бе вдома: дуже гостру й суто політичну ірландську (Південної католицької Ірландії), шотландську, та тоді ще лише мовну й культурно-національну — кімрійську — в Уелсі. До світової війни 1914 р. цим рухам не було присвячено жодної розвідки. Але два дослідники з Англії присвятилися студіям національних відносин в Австро-Угорщині. Це був шотландець англійської культури Р. В. Сетон-Вотсон (R. W. Seton-Watson) та кореспондент Лондонського «Times» В. Стід (W. Steed).

Сетон-Вотсон, побувши в Австро-Угорщині та на Балканах, переконався, що ці країни є «небезпечною зоною» для миру в Європі. Від р. 1907 він попереджував світову опінію, щоб запобігти світовій війні. Але війна таки вибухла р. 1914 і то дійсно в Сербії. Р. 1907 Сетон-Вотсон випустив у світ свою першу розвідку: «Майбутність Австро-Угорщини»³⁴), наступного 1908 р. він дав нову монографію: «Національна проблема в Угорщині»³⁵). На місці — в Угорщині, він власними очима побачив тяжке положення поневолених народів (словаків, хорватів, закарпатських українців). Він зрозумів, що саме тут є ключ до ситуації над Дунаєм і дав таку пересторогу: «Доля близького Сходу» — «залежатиме від перебігу подій у Загребі, Будапешті та Відні» та далі: «історичною місією Габсбургського роду є забезпечення рівноправності й свободи всіх народів цієї держави»... Спротив цій реформі, на думку Вотсона, «уможливив би Росії придбати зверхність на Балканах та був би загрозою для самостійного існування міцної велико-держави на Середньому Дунаї»... Р. 1911 з'явилася дальша велика праця Вотсона: «Югослов'янське питання та Габсбургська монархія»³⁶). На кінці книги автор робить такий висновок: «Майбутність Австрії, як велико-держави залежатиме від розв'язання цієї проблеми»... та «все східне побережжя Адрії лишається ще нерозв'язаним рівнянням європейської арифметики»... В ці ж роки вийшли і менші його праці, як от: «Корупція та реформа у Венгрії» (1911), «Абсолютизм у Хорватії» (1912). Під впливом балканських воєн 1912-1913 рр. Сетон-Вотсон переробив та доповнив для німецького видання дві свої праці, що вийшли в німецькій мові напередодні I світової війни. Це були: «Мадярські вибори» та «Південно-слов'янська справа». І в них він закидає Австро-Угорщині помилкову політику щодо сербів і хорватів. Ні-

мецьку монографію про південно-слов'янську справу він закінчує таким уступом: «Безпосередня майбутність покаже, чи має Австрія таку моральну силу, щоб вирішити питання сербо-хорватського об'єднання та примусити Угорщину до радикальної ревізії її національної політики»... «Ця альтернатива передовсім торкається Німеччини, яка легко може опинитися в позиції, що її доведеться розплачуватися за австрійські борги»... Це пророцтво Сетон-Вотсона вповні сповнилося в рр. 1914-1919.

Теорія нації в Росії. В Росії теоретиками були А. Градовський та В. Соловйов. З них А. Градовський (А. Градовскій) найбільш науково цікавився проблемою нації, як слід зрозумів її істоту та оцінив її значіння, як «ідеї нові, що належать до нашого століття». Філософ В. Соловйов (В. Соловйовъ) є автором спеціальної розвідки про націю. Року 1910 А. І. Кастелянський (А. И. Кастелянскій) оголосив друком матеріали про національні рухи в Росії, Німеччині та Австро-Угорщині. Назва цього збірника: «Форми національного руху в сучасних державах»³⁷).

Теорія нації в українців. З українців у цій добі треба назвати п'ять імен: історик Володимир Антонович, націолог Михайло Драгоманов, правник Микола Міхновський, критик Василь Горленко та історик-соціолог Вячеслав Липинський.

Володимир Антонович (1834-1909) походив з української спольщеної шляхти. Ще будучи студентом університету, він разом з іншими нащадками українських спольщених шляхетських родів (Тадей Рильський, Борис Познанський та інші) заклав кружок «хлопоманів», члени якого поставили собі за мету повернення до ідеології та культури своїх предків — українців. З цією метою підчас вакацій вони мандрували по українських селах, студіювали українську мову, збирали етнографічні та фолклорні матеріали. В дальшому В. Антонович став професором історії Київського університету й основоположником великої української історичної школи. Його учні: Д. Багалій, П. Голубовський, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, І. Линниченко, Д. Дорошенко, В. Липинський, Василь Доманицький та інші). В своїй праці «Бесіди про часи козацькі на Україні» — 1897 (друге видання 1912 р. під назвою: «Виклади про часи...» (він пише про Мазепу: «Це єдиний з поміж діячів XVII віку справжній політик.... він був

дуже щирим і гарячим патріотом». Але «він ігнорував народні інтереси, а може не розумів їх, і мріяв тільки про установа в Україні аристократичної держави»...

Михайло Драгоманов (1841-1895), доцент античної історії Київського, професор Софійського (в Болгарії), університетів, видатний націолог, фолклорист, політично-громадський діяч і публіцист. Року 1875 за особистим наказом царя Олександра II був звільнений з Київського університету. Тоді Українська Громада в Києві вислала його за кордон, для провадження української національно-визвольної праці, й протягом десяти літ фінансувала цю працю. Драгоманов осів у Женеві (Швайцарія), редагував і видавав спочатку збірники «Громада» (5 томів, 1878-1882), а в рр. 1880-1881-місячник «Громада» (за кошти С. Подолинського). Його співробітниками були: С. Подолинський, М. Павлик, Хв. Вовк та Я. Шульгин. Драгоманов у Женеві цілковито присвятився націологічним дослідям. Ще до виїзду закордон він разом з В. Антоновичем видав ««Исторические Пѣсни Малорускаго народа», I-II (1874-1875), «Малорусские народныя преданія и рассказы» (1876); на еміграції він видав: «Нові українські пісні про громадські справи» (1881) та «Політичні пісні українського народу 18-19 ст.», I-II (1883-1885)³⁸). Пізніше Наукове Товариство Імені Шевченка у Львові видало збір його творів у цій ділянці під наголовком: «Розвідки М. Драгоманова про українську народну словесність і писменство» — 4 томи (1889-1907). Драгоманов використовував український фолклорний матеріал, як джерело для дослідження історії громадських ідей на Україні. В передмові до книги «Політичні пісні...» р. 1883 Драгоманов докоряє історикам-українцям, що вони показали багато хиб української старшини, не жаліючи таких оборонців волі козацької, як Виговський, Мазепа та Полуботок. «Цими дослідями істориків українських користуються вороги козацьких порядків і прихильники царських. А показати всю шкоду для українського народу отцих царських порядків українські історики неспіли... так уся історія громадського життя в Україні і досі не показана в правдивому світлі... Драгоманов ужив тут м'якого вислову «невспіли», знаючи добре, що в Росії вони не могли цього зробити. На думку Драгоманова українці багато втратили від того, що не вдержали своєї держави («Пропаний час!»). Програма

ного була всеукраїнська, вона охоплювала всі українські землі від Кубані до Закарпаття. Як вчений-дослідник Драгоманов показував етнічну однородність українського народу на всіх землях його поселення. Як націолог і політик він допорунав не стільки об'єднання всіх українців в одній державі, скільки поділ ролей та систематичну взаємо-допомогу між російською та австрійською Українами. До повалення російської імперії головний центр українського національного руху, на його думку, мав-би бути в Галичині, але щоб бути спроможною виконати цю функцію, Галичина мусіла б спочатку, за духової підтримки наддніпрянців, позбутися своєї провінційної обмежености.

Драгоманов розглядав українську справу в широкому міжнародному аспекті. Тому він часто говорив про Східну Європу в цілому та присвячував багато уваги російському, польському й балканським питанням. Головну перешкоду нормального розвитку Східної Європи він вбачав у польському «історичному» патріотизмові (месіянізмі), що невдовольнявся польською етнографічною територією, але висував претенсії на кордони 1772 р., далі — в німецьким імперіялістичним «натиску на Схід» та в імперіялістично-централістичних тенденціях і традиціях російської держави. Для України Драгоманов памічав упорядкування українсько-жидівських взаємин, визнавав необхідність жидівської національно-культурної автономії, та солідарности жидів-робітників з українцями.

Драгоманов спостеріг, що в тодішній Росії рівнобіжно існували фактично дві «русскія» мови, дві «русскія» культури, дві «русскія» нації: одна мова-культура-нація, протегована урядом, — Післяпетровська — з великою домішкою чужоземних елементів, друга мова-культура-нація Допетровська — традиційна суто національна колишньої Московії (пізніше — «Великоросії»). Для першої — протегованої урядом Драгоманов запропонував термін «общерусскій», «общероссь». Тоді для Допетровської («Великорусской») народної мови-культури-нації залишаються логічно терміни «Московський», «Москвин», «Москаль». Назовні — закордоном, російський уряд представляв, що в Росії ніякого двоподілу не існує, що існує тільки одна — Післяпетровська мова-культура-нація, означувана терміном «русскій», «россіянин». Світ цій урядо-

вій пропаганді беззастережно повірив і по сьогоднішній день кохається в штучній «безкореневій» общеросійській мові-культурі-нації, а про правдиво національну московську мову-культуру націю мало хто й знає; в кращому випадку все це перемішується в одне противорічне ціле. Драгоманов органічно ненавидів Пушкіна — одного з творців «общерусской» мови-культурі-нації, головним чином-за його неетичність — за те, що він оспівав донос на гетьмана Мазепу, себто зраду рідній нації, чого не зробив жодний поет жодної нації.

На еміграції, крім «Пісень...» Драгоманов видав ще такі дуже важливі під оглядом націоналістичним праці: «Пропавший час — українці під московським царством 1654-1870» (біля 1880). «Историческая Польша и великорусская демократія» — (1883 р.)³⁹); «Чудацькі думки про українську національну справу»⁴⁰) — (1891); «Листи на Наддніпрянську Україну» — (1893).

Щоб розгорнути на еміграції свою працю, Драгоманову все бракувало трьох передумов: 1) архівних матеріалів; 2) грошей на видання своїх праць та 3) регулярного й широкого зв'язку з рідними землями. Почасти з цих причин, а почасти — в цілях репрезентації української науки на світовому форумі, він багато своїх праць умістив у західно-європейських чужомовних періодиках, переважно — соціалістичних. Нажаль вони й досі не зібрані, не перевидані й незнані сучасній генерації українців.

Світове значення творів Драгоманова підкреслив на II Конгресі Німецьких Соціологів у Берліні р. 1912 знаний німецький вчений Макс Вебер (Max Weber) у таких словах:⁴¹) «Хто хоче розуміти велике значіння правного утворювання міжнаціональних взаємин, то для того найголовнішими джерелами могли б бути писання Драгоманова»... Також Т. Г. Масарик у монографії «Суспільне питання» вказує на М. Драгоманова як на справедливого критика національного шовінізму **Лясаля**.

Як етнополітик Драгоманов вів величезне листування з Галичиною, передовсім-з Іваном Франком та М. Павликом. Він спричинився до створення там першої політичної партії — «Української Соціалістичної Радикальної Партії» (1890). Як ми знаємо, нація — це є політично усвідомлений нарід, —

отже, — Драгоманов цієї порадою про партію докінчував переведення українського народу в Галичині з етнічної маси в українську націю.

Для української журналістики Драгоманов дав такі тези (для «Поступу» — Львів): «1 Оборону національності та її волі й збудження потреби національної єдності в усіх ділянках нашої країни.

2. Вишукування в минулому й теперішньому ознак національної сили, змагання до волі й самостійности, організуючих інституцій і т. п., вишукування найпрактичніших способів до осягнення повищої цілі.

3. Наповнення рамок національності здобутками все-світньої культури в громадському житті, письменстві й мистецтві.»

Драгоманов керував вихованням своєї племінниці — національної поетеси, драматурга й письменниці Лесі Українки і мав величезний вплив на її світогляд.

Гурток Тарасівців. Р. 1891 студенти київського університету склали нелегальний гурток імені Т. Шевченка («Тарасівців»). На чолі стояли: Борис Грінченко, Іван Липа та Микола Міхновський. Іван Липа так описав цей гурток у «Письмі з Провісти» — Львів, зошит з 1. 3. 1922 р.: «Святая-Святых для Тарасівців була Самостійна Україна, що пізніше... один з членів Тарасівців прилюдно й отверто поставив цю справу в житті.. Це був молодий адвокат Микола Міхновський.»

Року 1895 в Галичині виступив Юліян Бачинський з своєю книгою «Ukraina irridenta» — програмою Самостійної України (книга ця вийшла трьома виданнями), а р. 1900 вийшла у Львові брошура Лонгина Цегельського: «Русь-Україна й Московщина» (два видання).

Микола Міхновський року 1900 дістав від щойно заснованої Революційної Партії — РУП — першої української політичної партії в Росії, завдання написати програму цієї партії. Він охоче за це взявся. Спочатку він виголосив на цю тему дві промови на Шевченківських святах: у Полтаві — 19. 2. 1900 р. ст. і в Харкові — 26. 2. 1900 р. ст. ст. В літі 1900 р. він видав у Львові (анонімово) дві свої праці: брошуру «Самостійна Україна» (технічний редактор — Л. Цегельський) та «Одвертий лист до міністра Сін'ягіна» з приводу заборони

українського напису на проєктованому пам'ятнику Ів. Котляревському в Полтаві. Цей лист був надрукований у «Молодій Україні» у Львові. Брошура «Самостійна Україна» проголосила: «Єдину, нероздільну, вільну, самостійну Україну від гір Карпатських по Кавказькі». «Самостійна Україна» не задовольняла декого з засновників РУП, але що не було кращого уґрунтування завдань партії, а треба було з чимось виступати, — застосували програму Міхновського як своє постійне кредо. Невдоволені, правдоподібно, вважали «Самостійну Україну» занадто шовіністичною, передчасною, нереальною, мрійницькою. Але заслугою Міхновського було те, що він вернувся до ідей гетьмана Мазепи, Пилипа Орлика та Тараса Шевченка і отверто, ясно, точно й недвозначно сформулював політичні прагнення українського народу. Цим він перевів український нарід під Росією з етнічної маси в політично й національно свідому націю.

Мабуть, практика партійного життя в РУП, дуже далеко відбігала від прийнятої програми Міхновського, бо вже р. 1902 він заклав окрему «Українську Народну Партію», яка підчас революції 1917 р. прийняла назву «Партія Соціалістів-Самостійників», — очевидно тому, що своїм сепаратизмом вона різко відрізнялася від решти тодішніх українських партій, які до 22. 1. 1918 р., всі стояли на федералістичних позиціях.

У вересні 1905 р. У. Нар. Партія почала видавати свій часопис «Самостійна Україна». Появилось тільки одне число, в якому був надрукований проєкт української конституції створений М. Міхновським. Говориться в ньому про спілку народу українського в межах етнографічної території — як вільних і самоуправних земель («Українська Швейцарія»). Світової слави знавець права проф. С. Дністрянський у своїй праці «Загальна наука права» називає цей проєкт «основним законом Самостійної України». Дня 26 березня 1906 р., у Харкові, за ред. М. Міхновського вийшло лише одне число щоденної газети «Слобожанщина», що появилось з портретами Гонти і Залізняка. Аж р. 1912 почав М. Міхновський видавати у Харкові тижневик «Сніп», що протримався до 1918 р.

Володимир Шемет — другий Тарасівець, що 25. 11. 1905 р. почав видавати в Лубнях першу під Росією українську на-

ціональну газету «Хлібороб — Селянська Часопись». В. Шемет був фактичним редактором тієї газети. Зі сторінок її паїшло сміливим і гострим словом, виразною національно-революційною думкою. Вийшло п'ять чисел; п'яте-накладом 80 тисяч примірників. Успіх газети був надзвичайний.

Борис Грінченко, письменник і журналіст, був третім Тарасівцем. На його ім'я був виданий дозвіл влади на видання щоденної київської газети «Рада». По закритті владою «Гродзидської Думки» з 15. 9. 1906 р. почала замість неї виходити «Рада». Свою програму ця газета в поворічному числі 1907 р. визначила так: «Будучи одинокою щоденною газетою російської України, вважаємо кориснішим... не зв'язувати себе програмою чи тактикою якоїсь одної політичної партії, а старатимемося освітлювати питання дня і загальніші, більш принципіяльні питання українства, з погляду різних поступових партій... держати своїх читачів у крузі інтересів всеукраїнських...» На секретаря редакції було запрошено С. Петлюру; постійні відділи вели: Д. Дорошенко, М. Старицька-Черняхівська, М. Лозинський, Б. Грінченко. Найтісніше зв'язаний був з «Радою» С. Єфремов. Активно співпрацював у «Раді» М. Грушевський, зрідка давав статті В. Липинський. За всім цим стояли Є. Чикаленко та В. Леонтович, які покривали дефіцити в 20 тисяч золотих рублів річно, протягом поверх восьми років. «Рада» стала школою українського журналізму.

Василь Горленко (1853-1907), літературний критик високого рівня, мистецтвознавець з парижською високою освітою, родом з Прилуччини. Збирав етнографічні й архівні матеріали. Автор оглядів української літератури, рецензій, блискучих літературних характеристик, в яких естетичну оцінку сполучав з культурно-історичним представленням доби. Автор цікавих статей на історично-побутові та етнографічні теми. Частина його праць зібрана в його книгах: «Южнорусские очерки и портреты» (1938), «Украинские были» (1899), «Отблески» (1905) і багато його праць ще не зібрано. Його літературна діяльність на Лівобережжі дещо нагадує акцію В. Антоновича, «хлопоманів» та В. Липинського серед спольщеної української шляхти Правобережжя, але — серед українського помосковленого дворянства Лівобережжя. Фактів такого повороту помосковленого українського старшинства — дворян до ідеології та культури предків-українців знаходимо

багато в кінці ХУІІ, ХІХ і на початку ХХ ст.: князь Репін-Волконський, де гостював Т. Шевченко, графи Капністи, Скоропадські, Милорадовичі, брати Шемети, Лукасевичі, Д. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Стороженко, — це поодинокі фрагменти цього національного процесу, лише на Лівобережжі ідеологічно неоформленого.

Вячеслав Липинський пішов слідами свого вчителя-проф. В. Антоновича, але поглибив і розширив національно-освідомлену працю серед нащадків спольщеної української шляхти. В роках 1900-1912 він видав три історичні праці в польській мові: «Наша позиція на Русі-Україні» (відкриття приватного зібрання в Києві в лютому 1909 р.) видано в Кракові під псевдонімом «Нобіліс Рутгенус»; «Шляхта на Україні. Участь її в житті народа українського на тлі його минувшини», 1909, та під його редакцією «З минулого України» — збірник на честь Волод. Антоновича, Павліна Свенціцького та Тадея Рильського, 1912 р. В цих працях він документально довів заслуги перед українським народом таких українських шляхтичів як от: Ян Щасни Гербург, Станіслав Мрозовський, Данило Нечай, Юрій Немирич, Михайло Кричевський, Самуїл Зорька⁴²). В українській мові в ці ж роки він видав дві праці: «Данило Братковський — суспільний діяч і письменник ХVІІ ст.». (Вірші Д. Братковського в перекладі Василя Доманицького). 1909; «Генерал артилерії великого князівства Руського». З архіву Немиричів. 1909.

Теорія нації у чехів і словаків. Т. Г. Масарик (T. G. Masaryk) у своєму «Чеському питанні»⁴³) подає таке перше методологічне правило: «Народи й нарід власний можна трактувати зовсім безсторонньо, й немає потреби робити божеством (обожувати) весь свій нарід; для мене, наприклад, словаки не є менш милими через те, що я пізнаю їх помилки. Не розумію, чому пізнання дійсности мало б заважати природній любові до свого люду, своєї мови, свого народу. В народи особливого призначення не вірю. І не потребую принижувати інші народи для того, щоби піднести свій. Я пізнаю також помилки інших народів, але вони мене так не печуть, як помилки свого народу, або мої власні. Я радо визнаю кращі прикмети інших народів, але це не має жодного впливу на мої національні почування. На мою думку, є моральним обо-

в'язком говорити отверто про чужі та свій нарід; національне крутіство заважає власному поступові...»

Підсумки. Як бачимо, до першої світової війни 1914 року була вже пророблена велика національна-ідеологічна та науково-націологічна праця. Розвиткові перешкоджали неустійченість розуміння поняття нації та її істоти й різне розуміння націологічних термінів. Спинимось на цих питаннях.

Істота нації. Нація-це дуже складне динамічно-змінне суспільне явище⁴⁴). Майже ніде націотворчий процес не досягнув ще своєї кульмінаційної точки — остаточного закінчення та кінцевих цілковито викристалізованих форм. Спроби визначати націю, як громадський колектив, за якимось об'єктивними ознаками не вдалися. Бо істота нації полягає не в цих ознаках, а в сфері психологічних переживань її членів. Соціологічно нація також ще мало досліджена. Тому давати дефініцію нації ще передчасно. Покищо можна і треба докладно з'ясувати істоту нації, як соціологічного з'явища. До 1914 р. під цим оглядом були вже поважні досягнення. Ось вони.

Едвард Єллінек, німецький дослідник держави, відкидає можливість об'єктивного визначення народу, бо він, на його думку, «не уявляє із себе нічого об'єктивного в розумінні назовні існуючого», а є чимось істотно суб'єктивним— «проявом певного стану свідомости». Він каже: «Багато людей, що почувають себе зв'язаними багатьма спільними культурними ознаками і через це відрізняються від інших, — творять нарід».

Російський економіст П. Струве вважає націю «істотою містичною... надприродною та ірраціональною».

Російський філософ Бердяєв називає націю «містичним організмом».

Багато вчених зараховують як нарід, так і націю до першого нижчого типу соціологічних угруповань Фр. Тенніса (Fr. Tomnis) — до мовної спільноти (Sprachgemeinschaft).

Кавтський (Kautsky) розуміє нарід як «мовну спільноту», вважаючи за головну ознаку його літературну самостійну мову.

Отто Бавер (O. Bauer) вважає, що нарід з одного боку є «культурною спільнотою», а з другого — «спільнотою вдачі,

що розвинулася із спільноти долі».

Для чеського філософа Козака (Kozak) «нарід не є щось даного, але — нарід означає завдання».

Чеський біолог та філософ Ем. Радль (Em. Radl) вважає, що «національність... не є ознакою людини, але її обов'язком». Для нього «вільна нація є обумовлена майбутністю, а не минувиною».

Е. Ренан (E. Renan) відкинув значіння об'єктивних ознак, шукаючи істоту нації в психологічно-волюнтаристичному житті людини. «Людина», каже Ренан, «не є рабом ані раси, ані мови, ані своєї релігії, ані току рік, ані напрямку ланцюгів гір. Велике скупчення людей, здорового духу й гарячого серця витворює моральну свідомість, яку звемо нацією»... На його думку, «нація — це душа, засада духовна. Дві речі, які правду кажучи, по суті є те саме, творять цю душу, цей духовний принцип. Одна — це спільне посідання багатой спадщини спогадів. Друга — це теперішня згода й бажання жити разом, воля продовжувати та відновлювати цю неподільну спадщину минулого»... Технічно національну волю має виявляти плебісцит. Тому для Ренана нація — це є безперервний й повсякденний плебісцит.

Дефеніція нації. Маміяні (Mamiani) визначає націю як «певну кількість людей, зв'язаних кровним походженням, спільністю психічної вдачі та спільною мовою, як відповідних передумов, що сприяють вужчому суспільному об'єднанню.

Німецький вчений Макс Вебер (Max Weber) на II Конгресі Німецьких Соціологів в 1912 р., окреслив націю як «свого роду почуттєву спільноту, якої рівнозначним висловом була б власна держава та яка (нація — В. Д.) нормально прямує до витворення її (держави — В. Д.) із себе»...

Націологічна термінологія. Плутаються, змішуються, майже всі націологічні терміни, передовсім — основні «нація» (Nation й «нарід» (populus, people, volk.)

В Америці, Англії та Франції під терміном «нація» (Nation) ще й досі розуміють населення цілої держави без огляду на расове й етнічне походження, на рідну мову й рідну культуру, на національну свідомість громадян. Так розуміє цей термін (і таке його розуміння захищає) і український історик та соціолог В. Липинський. Зовсім інакше розуміє цей термін су-

часна теорія нації. На думку більшості дослідників, модерні нації розвинулися впродовж останніх двох століть з народів, що творилися протягом кільканадцяти попередніх століть. Модерна нація є кінцевим витвором новітнього культурного-історичного процесу. Нарід же — це старий витвір процесу не лише історичного, але й природничого. Народи витворилися з племен, що уявляли зі себе «спільноти крові», себто походили від тих самих прародичів. Модерна нація — це національно й політично усвідомлений нарід. Отже — «нація» й «нарід» — це не синоніми, не є рівнозначні.

Плутаються також і інші терміни: люд, народність, національність, хоча дуже солідний німецький дослідник Фр. Й. Нойман (Fr. J. Neumann) ще року 1888 написав джерельну й ще до нині цікаву студію: «Нарід та нація»⁴⁵), в якій він якраз висвітлює й розмежовує поодинокі поняття та терміни. Під терміном «люд» сьогодні розуміють лише нижчі верстви народу чи нації. Терміни «народність» та «національність» (Nationalite) по суті є синонімами й повстали вони в першій третині XIX ст.. Пані де Стаель (m-me de Stael) пояснила це нове слово так: поняття «народність» означає «національний характер». Але цей новотвір дуже швидко перейняли всі культурні мови (німецька — Nationalität, італійська — nazionalita, еспанська — nacionalidad, тощо). Нойман каже, що в основі цього поняття лежить властивість або приналежність до того, що є нацією, себто це є національна ознака або прикмета. «Народність» — це є український (також і московський) переклад терміну «nationalite»; в цих мовах він означає також і суб'єктивне відчуття приналежності до певної нації. В тих країнах, де націю утотожують з державою, термін «nationalite» застосовують до народів недержавних але культурних, напр. до 1914 р. говорили так про польську, чеську, українську «nationalite». Щоб відрізнити термін «нація (nation)» від терміну «народність» (nationalite) цьому останньому термінові надавалося лише культурницького значіння.

Ал. Кірхгоф (Al. Kirchhof) видав р. 1905 розвідку «До зрозуміння поняття нація та національність»⁴⁶).

Український соціолог і націолог О. І. Бочковський пропонує зовсім не вживати назви народність (національність) «як групового означення певної фази чи стану народотворчих

процесів». Краще, на його думку, залишити цей термін тільки для означення національної приналежності, згідно — прикмет, а для групових означень вживати лише два терміни: «нарід» та «нація».

8. ПОГЛИБЛЕННЯ ЗНАНЬ ПРО НАЦІЮ В ЧАСАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Визволення народів. Національно-визвольні акції поневолеваних народів Середньої і Східної Європи в часах I світової війни набрали великого розмаху та многогранности. Ми змальовали їх у нашій статті: «Національна проблема та I світова війна»⁴⁷).

Націографічна література доби війни. Війна дуже посирила видання літератури про національні справи. Наукова вартість цих видань дуже релятивна, бо це були здебільшого видання політичного та пропагандивного характеру, дуже часто односторонні й необ'єктивні. Але серед них є чимало видань, що докладно знайомлять читача з історією поодиноких національних рухів та з фактичним положенням різних поневолеваних народів (спеціальна націологія) і тому мають націографічне значення.

Теорія нації в неутральних державах. Наука про націю під час I світової війни не змогла втриматися на належній висоті об'єктивности, опинившись на послугах офіційної політики держав, що воювали. Лише в неутральних державах (Швейцарія, Голандія, Швеція) та в Злучених Державах Америки незалежність і об'єктивність науки були дотримані. Тому розгляд націологічних праць цієї доби, треба починати саме з неутральних країн.

Теорія нації в Швейцарії. До Швейцарії (Льозани) на початку війни перенісся з Парижу «Союз Поневолеваних Народів» і прийняв назву «Централя Поневолеваних Народів» (*Office des Nationalites*). Він продовжував свої «Аннали» (*Les Annales des Nationalites*), присвячуючи їх переважно національним справам у Росії. Наприкінці війни ця Централя видала бібліографічний покажчик літератури про національне питання, що вийшла в часах I світової війни в цілому світі.

Теорія нації в Голандії (Гаага). Р. 1916 заходами «Центрالی для трівогого миру» (*Organization pour le paix durable*) вийшов

«Збірник звітів про різні точки програми-мінімум понево-
лених народів», що були складені на підставі спеціальної
анкети Паризько-Льозанської сталої комісії і мали розгля-
датися на Берлінському «Конгресі Міжнародних Студій»
(Congres International d'Etudes) р. 1915. який з технічних причин
не відбувся.

Теорія нації в Швеції. В Швеції р. 1915 вийшла розвідка
шведського мовознавця Р. Челлена (R. Kjelleen) під назвою:
«Політичні проблеми світової війни»⁴⁸). Челлен був першим
чужинцем — теоретиком політики, що вповні зрозумів між-
народне значіння української проблеми та поставив її в чи-
слі головних причин першої світової війни. Дальші його пра-
ці були такі: «Держава як форма життя»⁴⁹) і нарешті епо-
хальні «Основи системи політики»⁵⁰). В цій праці національ-
ній проблемі від відводить окрему ділянку, яку назвав «Етно-
політика». По суті це є національна політика, або — пра-
ктична націологія. Взагалі в своїй системі політики Челлен
має на увазі державну націю. Дослідженню державної нації
він присвячує окрему ділянку свого нарису і дає їй назву
«Демополітика». Демополітика по суті є політичною націо-
логією. Вона свідомо обминає недержавні нації, на які тео-
ретична націологія має звертати найбільше уваги, бо з їх
визвольними змаганнями стала актуальною проблема модер-
ної нації у новочасній історії. Але в цілому «Система політи-
ки» Челлена показала шлях, як треба розробляти окрему нау-
ку про націю — «націологію».

Теорія нації в державах Антанти — Англія. В Англії Се-
тон-Вотсон після вибуху війни мусів розширити свою перед-
воєнну програму націологічних студій, що концентрувались
на поневолених народах Угорщини й Балканах, також і на
народи Росії. Він пише: ... «питанням територіяльного ха-
рактеру... хронологічно належало першенство; ці питання... зо-
середжені були довкола утворення Нової Європи на основі
в першу чергу національній, отже-обмежуючи Німеччину до
природних її кордонів, відновляючи польську та чеську само-
стійність, довершуючи італійське, румунське, югослов'янське
та грецьке об'єднання й виганяючи турків з Європи... Про-
паганді цієї програми і був присвячений лондонський тижне-
вик «Нова Європа» (The New Europe), офіційним видавцем

якого був Т. Г. Масарик. Близкими співробітниками, крім Вотсона й Масарика, були В. Стід (W. Steed) та італійська публіцистка пані Розе (Rose). Журнал видавався в першу чергу для державних діячів і політиків, які мали на мировій конференції рішати. Тижневик ширив нову ідеологію, нові погляди на національні питання; критикував стару теорію абсолютної державної суверенності, вказуючи на її суперечність з проектом «Ліги Націй», пропагував тезу про необхідність якнайбільше заспокоїти національні домагання всіх поневолених народів, бо, «заспокоєний націоналізм є першою істотною передумовою нового міжнародного ладу»... На проблемі Сходу Європи тижневик zareагував аж після большевицького перевороту в Росії 30. 10. 1917 р. Сам Сетон-Вотсон надрукував у «Новій Європі» низку статей, що р. 1919 вийшли окремою збіркою під назвою: «Європа в переродженні»⁵¹). Там є і нарис Сетона-Вотсона «Українська Проблема», який спочатку був надрукований в «Новій Європі» у серпні 1917 р. (№ 44). Видно, що автор був добре ознайомлений з українським питанням у цілому соборному його діапазоні. Після Челлена, Сетон-Вотсон був другий чужинець, що як фахівець у національних справах, зрозумів світово-політичне значіння української проблеми, зараховуючи її до п'яти головних причин першої світової війни. На його думку, «неможна більше її нехтувати, особливо через те, що революція ґрунтовно змінила традиційні відносини Австрії та Росії до цієї проблеми й між ними.» Критикуючи в цій статті політику Столипіна та його виборний закон з 1907 року, Сетон-Вотсон пише: «Дійсно, московські націоналісти у відношенні до України послугуються тими самими доказами, якими Мадяри так довго баламутили Західну Європу у справах поневолених угорських народів.»

В кінці війни — р. 1918, вийшли в Англії дві цікаві книжки Р. Мюра (R. Muir): «Націоналізм та інтернаціоналізм»⁵²) та «Національне самоуправління, його зріст і засади»⁵³). Ця друга книга — це історична націологія Європи, і кожен, хто знає англійську мову, мав би її прочитати.

Георія нації Т. Г. Масарика. Після М. Драгоманова Т. Г. Масарик — найвидатніший каменяр науки про націю. Він ніби продовжував працю Драгоманова. В часи I світової війни національні справи зацікавили його в першу чергу в політичній площині. А все ж він не залишав і теоретичних основ цього питання. В «Новій Європі» він надрукував багато статей, що в 1919 вийшли окремою збіркою під назвою «Нова Європа»⁵⁴). Перед тим — в 1916, він мав публічний виклад і видав розвідку в англійській мові на тему «Малі народи в європейській кризі»⁵⁵). У «Новій Європі» Масарик написав: «кожне національне питання є самостійною, окремою проблемою знання фактичних відносин... саме під цим оглядом серед політиків і державних діячів Європи є занадто мало фактичного знайомства з мовними та національними питаннями», а в дійсності, — в житті «стільки є національних справ, стільки народів і меншостей, отже — немає одного шаблону для поладження всіх національних питань». Там же — в трактаті «Нова Європа» Масарик написав: «Нації змінюються з бігом часу: в якій мірі й через що? Чи вони змінюються фізично (анатомічно) шляхом схрещування, або й в наслідок професії? Через те, що живуть у містах? В залежності від харчів? Можливо, що в наслідок пошестей? А як впливає зміна тіла, зглядно кістяка на психічні властивості народів змінюються самі по собі, або під впливом сторонніх психічних властивостей? Шляхом засвоювання чужих думок, звичаїв, установ, тощо? Виникає, отже, не легка проблема самобутності народів, самостійності та самовистарчальності їхньої культури»... Це є фактично програма та зміст майбутньої окремої соціологічної науки про націю. Масарик називає її «національною філософією», його учень — українець О. І. Бочковський — «націологією». А закінчує Масарик цю думку так: «... розсяг і глибина цих студій у XIX ст. і в нашому, є дальшим доказом, що національність є загально визнаною засадою, яка охоплює все громадське життя».

В практичній політиці Масарик в часах війни поборював тезу, що без збереження Австро-Угорщини неможливо дати новий політичний порядок в Середній Європі (теза Навмана, Реннера та К. Крамаржа). У своєму лондонському викладі «Проблема малих народів...» (1916), а пізніше в трактаті «Нова Європа» (1919) Масарик філософічно й соціологічно об-

грунтував національно-визвольну програму Антанти. Політична ідея Масарика мала успіх, але шлях до цього успіху промостив Сетон-Воґсон своїми дослідженнями національних проблем в Австро-Угорщині в рр. 1907-1914, бо саме ці праці показали світу нездатність Австро-Угорщини дати собі раду зі своїми національними проблемами. Це добрий приклад на практичне значення націоналогічних досліджень.

Теорія нації у Франції. Французькі вчені активно допомогли поневоленим народам — союзникам Антанти в їх інформаційній праці. Наприклад, історик Ер. Дені (E. Denis) видав спеціальну книгу «Словаки».⁵⁶) Це — самостійний націоналогічний нарис про Словаччину і спроба націоналогічного трактування проблеми чехословацького об'єднання. Як вступ, автор дав критику Австро-Угорщини, малюючи її повну залежність від Німеччини, захопленої пангерманістичним месіянізмом. Французькі націоналоги в часі війни продовжували традицію Е. Ренана: істоту нації вони трактували як вияв масової національної свідомості та колективної волі до самостійного державного існування. В цьому дусі Г. Озе (H. Hauser) написав свою розвідку «Національна засада»⁵⁷). З ним полемізує Р. Жоано (R. Johannet) у другому виданні його передвоєнної монографії «Національна засада»⁵⁸). Він констатує, що в світі існує дві концепції нації: «Перша концепція, складена французами, є «виборча» (елективна), розуміє націю, як факт свідомості, ознакою чого є воля народу, друга — німецького походження — добачає в ній (нації — В. Д.) факт біологічний (природничий), виявити який є завданням науки».

Дефініція нації Дюркгейма. Французький соціолог Ем. Дюркгейм (Em. Durkheim) перед своєю смертю дав таку, може найліпшу з усіх, дефініцію нації: «народність (nationalite) — це є людська громада, члени якої з причин етнічних або історичних хочуть жити під одними і тими самими законами; хочуть утворити державу... Серед культурних народів уважається тепер засадою, що ця спільна воля, коли вона настирливо виявляється, має право бути узглядненою і навіть, що саме вона є єдиною ґривкою підвалиною держави»... Цей погляд на націю в сучасній науці та в сучасній національній ідеології панує. На цьому базувалася і національна програма президента Вудрова Вилсона.

Ідеологічні та теоретичні здвиги в Росії. В Росії щодо національного питання в часах I війни теж наступили поважні здвиги передовісім у науці та в поглядах поступового громадянства. Петербурзька Академія Наук, яка ще до війни визнала українську мову за самостійну, р. 1915 в своєму «Обозрениі трудов по славяноведенію» надрукувала й окремий розділ «Українознавство» («Украиноведеніє»), що його склав співробітник бібліотеки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Володимир Дорошенко. В 1914-1916 рр. у Петрограді вийшла за редакцією Олександри Єфименко (пізніше — почесного доктора історії Харківського Університету) перша модерна енциклопедія українознавства під наголовком: «Український нарід у його минулому й сучасному». Вона була складена фахівцями світової слави, стояла на висоті тодішнього рівня науки й донині не втратила свого значіння. В ній були редакторами та мали друкувати свої праці: Хв. Вовк, М. Грушевський, академік К. Форш, А. Кримський, М. Туган — Барановський, академік О. Шахматов, С. Томашівський, Олександра Єфименко, С. Рудницький, О. Русов, В. Охрименко. На другому томі видання припинилося через війну. В цих двох томах, що вийшли, надруковані праці: М. Грушевського (українознавство, історія українського народу), Хв. Вовка (антропологія та етнографія) та О. Шахматова (історія української мови).

Року 1915 у Москві вийшов збірник «Украинскій Вопрос», що його склали співробітники журналу «Украинская Жизнь», який був редагований С. Петлюрою. Це є націографічна синтеза українського питання.

Федір Вовк (1847-1818) визначний український антрополог, етнограф і археолог світової слави. Найбільше значіння мають дві його праці уміщені в збірнику «Украинскій народ» (1916). Перша — «Антропологічні особливості українського народу», де він прийшов до висновку, що українці творять окремий антропологічний тип, відмінний від сусідніх слов'янських народів, але близький до південних слов'ян. Друга — «Етнографічні особливості українського народу», надруковану тамже, де він уперше різнобічно охопив весь народній український побут, науково висвітливши різні його ділянки й прийшов до висновку, що український нарід і в етнографічному відношенні уявляє з себе цілість, відокремлену від

інших народів. Взагалі він написав понад двісті наукових праць.

Областнічество. В колах російських кооператорів в часах I світової війни зродився й зріс реформаторський рух під назвою «областнічество» (область = край, провінція). Концепція цього руху: Росія — це занадто велика країна, щоб можна було керувати нею з одного центру. Централізація тільки шкодить, гальмує поступ Росії по шляху цивілізації. Тому є конче необхідним поділ Росії на окремі «області» з наданням їм широкої автономії. Ця концепція обґрунтована й розроблена в чотирьох збірниках, виданих в часах війни.

Сибірський автономізм. Року 1919 авторові цих рядків довелося вести довірочну балачку з заступником Сибірського Союзу Молочарських Кооператив «Маслосоюзу» Тимофіївим (псевдо). Він обґрунтував сибірський автономізм у таких словах: «Ми, звичайно, не маємо стільки прав на самостійне державне життя, як ви — українці. Але на якусь автономію ми право маємо. Згадайте тільки, як творився сибірський нарід: до Сибіру йшли переселенці з Білоруси, України, Московії (він казав «Великоросії»), Дону, Кавказу, Сімдесять п'ять відсотків їх там вигинуло. Але ті, що вижили, — це були добірні люди: сильного здоров'я, сильної волі, працюючі, витривалі, здібці, ініціативні, рухливі. Вони перемішалися з туземними народами — переважно монгольськими, і так витворився новий «Сибірський нарід». Нас, звичайно, в'яже з Московією єдність мови та єдність релігії, але ми не москвини («не великоросси»). Ми — «руські американці»! А тому на якусь автономію ми право маємо. Оце порівняння сибірсько-московських взаємин з американсько-англійськими найкраще з'ясовує їх концепцію.

Московське областнічество. Крім сибіряків, областнічество підтримували старовіри (старообрядці, «раскольники»). Це — релігійна православна секта, що залишилася при старому обряді православної церкви, як він виробився в середніх віках. Царський уряд старовірів дуже переслідував, але це їх загартувало і витворило з них людей замкнених в собі, навіть суворих, але практичних, метких, моральних та чесних. Вони схоронили багато національних звичаїв і традиції старої Московії і тим сильно відрізняються від людей сучасної «общеросійської» культури, де є великі чужоземні впливи.

Багато старовірів працювало в могутньому «Московському Обласному Кооперативному Союзі — «МОСКО». Ось як привітав автора цих рядків — тоді генерального довіреного Українського Сільсько-Господарського Кооперативного Союзу «ЦЕНТРАЛУ» на Московщину, голова МОСКО — вечний агроном Малолетников: «Ми з вами (українцями — В. Д.) сваритися не будемо. А це тому, що ми вважаємо, що народ москвинів (він казав «великорусській») заселює лише чотирнадцять губернь довколо Москви (а всіх губернь і областей в Росії було 56. — В. Д.). У вас на Україні народу москвинів нема, за Волгою його також нема. Наші й ваші кордони (етнографічні — В. Д.) стикаються в Курщині, Вороніжчині. Де саме — це вже не таке важливе, — колись про це договоримося... Отже, самі бачите, що сваритися нам нема за що»... Це були паростки нового, здорового, гуманного націоналізму народу москвинів. Большевизм ці паростки сильно понищив.

Автономізм у Донців та кубанців. Донці не забули свого самостійного державного життя — «Всевеликаго Войска Донского» з XVII — XVIII ст. Не забули повстання Булавина 1708 р., що його Москва здушила, проливаючи море крові. В часах війни 1914 — 1917 ці спогади ожили та набрали національно-революційних тенденцій.

Ще більше наростав автономізм Кубанських Козаків, де була сильна група діячів українського напрямку: Рябовід, К. Безкровний, І. Івасюк, В. Іванис, та інші.

Теорія нації в центральних державах. В часах війни в Німеччині та Австро-Угорщині вийшло чимало цікавих праць, майже виключно національно-політичного змісту. Фр. Навман (Fr. Nauman) р. 1915 випустив дуже солідну працю під назвою «Середня Європа» ⁶⁰). Це — проект сполучених держав Середньої Європи. Цю працю вважають прикладом політичної та наукової тенденційности. Ми навпаки — віримо в щирість й політичну далекозорість автора. За сорок п'ять літ, що минули з дня виходу книжки у світ, нагромадилось багато фактів, які підтверджують думку автора про історичну неминучість його проекту. К. Кавтський (K. Kautsky) видав: «Раса й жидівство» ⁶¹); «Сполучені Штати Середньої Європи» (реакція на книжку Ф. Навмана) ⁶²); «Визволення народів»; «Сербія й Бельгія в історії» та «Ельзас-Льотарин-

гія». Націологічні питання трактуються також в антропо-географічних творах часів війни: М. Фрідріхсена: «Лімітрофи європейської Росії» (1915); К. Гетнера: «Росія» (1916) та А. Пенка (A. Penck): «Природні області Росії» (1918).

К. Реннер (K. Renner), автор довоєнної теорії про «Наддунайську Швайцарію», випустив у часах війни: «Відновлення Австрії» та «Право самоозначення народів з особливим застосуванням до Австрії»⁶³).

Теорія нації в українських емігрантів. Українські політичні емігранти в Центральних державах (Союз Визволення України) випустили в німецькій мові: М. Грушевський: «Нарис Історії Українського Народу», том I; Д-р С. Рудницький: «Географія України», де автор вийшов далеко за межі предмету географії і фактично дав малу енциклопедію українознавства; М. Кордуба: «Північно-Західні українські землі»; о. Гит Войнаровський: «Польсько-українські взаємини». З них найбільше враження на цивілізований світ зробили праці М. Грушевського та С. Рудницького, але під оглядом націологічним мала найбільше значіння праця о. Т. Войнаровського (пізніш — почесного доктора агрономічних наук Української Господарської Академії в ЧСР).

В українській мові вийшли: В. Дорошенко: «Українство в Росії (новіші часи)». Відень 1916; В. Гнатюк: «Національне відродження австро-угорських українців»; учень Т. Г. Масарика О. І. Бочковський написав в цій добі: «Поневолені народи царської імперії». Відень 1916; «Національна справа». 1918, «Фінляндія».

Володимир Гнатюк (1871-1926), визначний український етнограф, зредагував і видав біля 60 томів «Етнографічного Збірника НТШ» та «Матеріялів для української етнології НТШ». В часі I-ої світової війни видав працю: «Національне відродження австро-угорських українців», де він малює процес розвитку національної свідомости українців на Західних Українських Землях.

Володимир Дорошенко (нар. 1879), бібліограф, літературознавець, громадський і політичний діяч; від р. 1908 до 1944 — співробітник бібліотеки НТШ у Львові, від р. 1937 — її директор. В часі I-ої світової війни співзасновник, член президії і керівник видавництва Союзу Визволення України, головний редактор і автор декількох його видань. Для на-

ціології має значіння його праця: «Українство в Росії (новіші часи)». Ця книжка є вдалою спробою змалювати історію розвитку національної свідомості українського народу в Росії .

О. І. Бочковський (1874-1940). Учень Т. Г. Масарика, секретар дипломатичної місії в Празі, від 1924 року доцент і керівник катедри соціології (включно з теорією нації) в Українській Господарській Академії в ЧСР (Подебрадах). В часі I-ої світової війни написав вище вказані праці, з них особливо цікава «Національна справа», де автор дає назву науки про націю — «націологія», кладе перші підвалини під неї, дає проект «деклярації прав народів» і висуває проект «Націологічного Інституту» в майбутній столиці України — Києві.

Об'єднання та конгреси поневолених народів у часах I-ої світової війни. Перша світова війна була також добою дальшого — глибшого об'єднання та порозуміння між поневоленими народами, як Росії, так і Австро-Угорщини. Виявом цього процесу були міжнаціональні конференції та конгреси.

В червні 1916 р. у Льозанні (неутральній Швейцарії) відбувся III-ий Конгрес Поневолених Народів, що пройшов під знаком «14-ти точок» Вудрова Вилсона. Цей конгрес ухвалив «Деклярацію Прав Народів». В ньому брали участь українці.

В днях 21-28 листопада 1917 р., в Києві, з ініціативи Української Центральної Ради, відбувся З'їзд Народів Росії, який ухвалив резолюцію про негайний початок перебудови Росії, на федерацію вільних народів. Взагалі в той час (1917-1918), Україна була центром для новоутворених на теренах Росії національних республік, — їх провідницею в боротьбі за визволення.

На весні 1918 р., в Італії — в Римі, відбувся Римський Конгрес Поневолених Народів, що пройшов під опікою Антанти. На ньому програми визволення й розвою, особливо — поневолених народів Австро-Угорщини, були вже конкретно сформульовані. Вони послужили основним матеріалом для праці мирової конференції в Парижі.

Підсумки. Звіти про ці конгреси є цікавими етнополітичними документами, бо знайомлять читача з конкретними політичними домаганнями поневолених народів, і наочно пока-

зують поглиблення національно-визвольних змагань під впливом, і в наслідок, війни. Зокрема Київський З'їзд показує, що поневолені народи Росії, зразу дуже розважно й обережно ступали на шлях визволення. Щойно захоплення влади в Росії більшовиками 30-го жовтня 1918 р., примусило поневолені народи Росії, прискорити темпо свого усамостійнення .

9. ПРАВО НАРОДІВ НА САМООЗНАЧЕННЯ, ВУДРОВА ВІЛСОНА.

Доктрина В. Вилсона. Національна ідеологія та національна теорія, досягли своєї кульмінаційної точки в доктрині Вудрова Вилсона (1856-1924), професора міжнародного права в Принстонському університеті — ЗДА, в рр. 1917-1921 — Президента ЗДА. Це був не лише підсумок праці попередніх національних ідеологів та науковців різних націй та народів, це був не лише проект звичайного вченого, — це було щось більшого — викінчений об'єктивний проект міжнародного кодексу законів у національних справах, та проект міжнародної інституції — «Ліги Націй», що мала б допильнувати переведення в життя й стале додержування законів цього кодексу. Свою націоналістичну ідеологію та теорію, Вудров Вилсон сформулював вперше в промові до зборів Вашингтонської Ліги Миру дня 27-го травня 1916 р.; офіційно він з'ясував цю свою програму в щорічній заяві до Сенату ЗДА дня 22-го січня 1917 р. В цій заяві він висунув таку тезу: «кожен нарід, малий чи великий, або могутній, має сам рішати без приневолення й загрози, про форму своєї влади й розвитку»... Цю засаду називають «правом народів на самоозначення».

Чотирнадцять точок Вилсона. В дальшому Вилсон та його співробітники, уклали цю його доктрину в так званих «чотирнадцяти точках Вилсона», а дня 8-го січня 1918 р., в промові Президента перед конгресом ЗДА, Вилсон їх виголосив, — як цілі війни ЗДА. В них було: домагання явної дипломатії, вільної плавби по морях, загальне роззброєння, звільнення російських земель від окупації, щоб Росія й російський нарід могли вільно виявити свою волю, автономія для народів Австро-Угорщини та нетурецьких народів

Туреччини, створення польської держави в етнографічних межах, та створення Ліги Націй.

Пропозиція Німеччини про мир. Коли на початку жовтня 1918 р., Німеччина через ЗДА звернулася до держав Антанти з пропозицією перемир'я, на базі згаданих точок Вилсона, то уряд ЗДА мав великі труднощі, бо від січня до жовтня 1918 р., у Східній та Середній Європі, наступили вже дуже великі зміни. Деякі точки декларації Вилсона вже втратили значення, інші треба було доповнити, до ще інших треба було дати в'яснення. Зокрема шоста точка, яка говорила про Росію, втратила сенс, бо такої держави в жовтні 1918 р., вже не було, — замість неї відновилися самостійні національні держави, колись завойовані Росією. Десята точка про автономію Австро-угорських народів та дванадцята — про автономію нетурецьких народів рівнож втратили сенс, бо наступив розподіл цих двох імперій на самостійні національні держави. Президент Вилсон доручив полковникові Е. Гавсові, своєму особистому дорадникові, погодити чотирнадцять точок зі зміненим станом, підготувати мирову конференцію і заступати його на цій конференції, доки він не приїде до Європи.

Творення національних держав у Середній і Східній Європі. Вирішення національних проблем, що їх заторкнула війна, наступило не одночасово і не в однаковий спосіб. Національні проблеми Сходу прийшли на порядок дня вже в 1917-у р., коли в Західній Європі ще продовжувалася війна, а розв'язані вони були національно-революційним шляхом.

Західно-Європейські поневолені народи, що були в австро-угорській та німецькій займанщині, визволилися в кінці жовтня — в листопаді 1918 р., і то не всі (напр., не визволилися лужичане). Їх визволення йшло в повному контакті й порозумінні з Антантою. Новоутворені Середньо-Європейські національні держави негайно були визнані та всебічно підтримані державами Антанти, а їх правне положення негайно було оформлене мировими договорами 1919-1920 рр.

Коментар до чотирнадцяти точок Вилсона. Полковник Е. Гавс зробив зміни, додатки та в'яснення чотирнадцяти точок під назвою «Офіційний американський коментар до чотирнадцяти точок». При кінці жовтня 1918 р., президент Вилсон його затвердив, і він став обов'язковим для закордон-

ної політики ЗДА ⁶⁶). Шоста точка коментаря звучить так: «Першим питанням є, чи російська територія рівнозначна зі землями належними до бувшої Російської імперії? Очевидно, що ці два поняття взаємно не покриваються. Якщо тринадцята точка говорить про створення незалежної Польщі, то вона рівночасно виключає територіяльну віднову Російської імперії. Що є важливим відносно Польщі, буде напевно важливим і відносно фінів, литовців, лотишів і, мабуть, також українців. У міжчасі ці нації виринули, і тому немає жадного сумніву, що їм належить признати можливість вільного розвою».

«Справи цих народів ускладнюють два факти: 1) вони мають суперечні домагання і 2) евакуація з цих країн може викликати в них большевицькі революції».

Головні конфлікти є такі: а) між литовцями й німцями в Курляндії; б) між литовцями й поляками на Північному Сході; між поляками й білорусинами на Сході; між поляками й українцями на Південному Сході та у Східній Галичині».

У всіх цих краінах існує таке ж саме відношення, як на Заході між німецьким паном і поляками, тобто — становище поміщика й селянина. В разі евакуації спалахне там клясова боротьба, яка може обернутися в національні війни».

«Очевидно, що в інтересі доброго вирішення треба взяти до уваги радше інтереси широких народних мас, як бажання панівної та заможної кляси».

«Все це не означає нічого іншого, як тільки визнання де факто, через мирову конференцію, цілої низки урядів, які репрезентують фінів, естонців, литовців та українців. Цей вступний акт визнання зобов'язує ці країни до скликання національних зборів, які мають створити свої уряди «де юре». Все це має відбутися перед тим, як будуть затверджені кордони поодиноких національних держав. Кордони тих держав мають бути встановлені по всій можливості, за етнографічним принципом».

«Касуються постанови Берестейського Миру».

«Мирова конференція повинна вислати Великоросії та Сибірові пропозицію, відрядити до неї своїх представників, вибраних у такий спосіб, щоб вони мали право говорити в імені цих територій»... «треба також намовляти всі ці держави до взаємного федеративного зв'язку...».

Точка десята про автономію для народів Австро-Угорщини була цілковито перероблена. Про українців трактує в ній руб-точка «2. Галичина. Західна Галичина є очевидно польська. Східна Галичина в переважаючій кількості українська або руська (ruthenian) і ніяким правом не належить до Польщі».

«Крім цього, є ще декілька соток тисяч українців, вздовж північно та північно-східної границі Мадярщини й у частинах Буковини, які належали до Австрії».

Ця точка закінчується так: «Злучені Держави Америки є, очевидно, за програму національного об'єднання та незалежності, за охорону національних меншин, та за вільний доступ до Адрійського та Чорного морів».

У тринадцятій точці, цілковито переробленій, додано такий уступ: «На сході Польща не може дістати території, на якій переважає литовське та українське населення».

«Принцип, за яким мають бути встановлені кордони, міститься в словах Президента: «безспірно польське населення». Це означає, що намічена границя має спиратися на безсторонньому переписі населення».

Дипломатичні заходи ЗДА. Треба було намовити європейські держави Антанти, щоби й вони офіційно визнали чотирнадцять точок, як свої цілі війни, та як базу для мирових переговорів. Дотепер вони радо ними користувалися для пропаганди, але ніколи їх поважно не брали. Вважали їх за «доктринерські видумки американського президента», ставилися до них з застереженням, бо вони «відбирали від них плоди їхньої перемоги». Пропозиція ЗДА зустріла рішучий спротив Англії, Франції та Італії. Тоді Гавс заявив представникам цих держав, що, якщо вони відмовляються, то Президент ЗДА мусітиме запитати Конгрес ЗДА, чи ЗДА мають далі вести війну з Німеччиною та її союзниками тепер — коли вони згодні прийняти всі поставлені їм вимоги. Прем'єри Антанти відчули, що Конгрес може ухвалити сепаратний мир з Німеччиною, а Антанта сама ані вести війни, ані врати її не може. По гарячкових нарадах прем'єри Англії, Франції та Італії дня 4. листопаду 1918 р. підписали меморандум, адресований до Президента Вилсона, в якому визнали чотирнадцять точок з додатками й змінами, обов'язковими для себе, і прийняли їх як базу для мирових переговорів. Все

це відбулося без розголосу, але про зміст нових і змінених точок добре знала дипломатія та преса Антанти.

Прелімінарний мир. Гавс переконався, що треба негайно скликати мирову конференцію, яка б ухвалила прелімінарні мирові постанови, що ними мали б бути змінені чотирнадцять точок Вилсона. Після цього конференція мала б одкласти свої засідання на довший час, щоб уряди та комісії устійнили деталі та способи проведення в життя мирових постанов. Кордони нової мапи Європи мали бути проведені тимчасово — згрубша з тим, що зацікавлені уряди встановлять дефінітивні кордони, або дадуть мировій конференції свої пропозиції. Гавс мав дуже поважні аргументи за скоре, негайне полагодження справи. На концепцію мирової конференції та на прелімінарний мир Вилсон погодився, але наказав почекати з реалізацією цих ідей аж до його приїзду з Європи в половині грудня 1918 р.

Мирова конференція. Все, чого боявся Гавс, стало доконаним фактом. Мирова конференція в Парижі діяла й рішала проти виразних постанов чотирнадцяти точок і коментаря до них. Вину за це несуть держави Антанти, але також і Вилсон, який не послухав своїх дорадників і рішив особисто брати участь в цій конференції як голова американської мирової делегації. Він не підібрав обізнаних з європейськими справами членів делегації і поминув мовчанкою пропозицію Гавса з дня 8. 11. 1918 р., покликати до життя свою власну американську інформаційну агенцію, агенти якої досліджували б стан речей на місцях, «щоб ми не були здані на масу свідомо неправдивих англійських, італійських та французьких інформацій та щоб мали сяке-такє знання про дійсні відносини в Чехії, Австрії та на Україні».

Мирова конференція в Парижі, крім Президента ЗДА В. Вилсона, складалася з визнавачів і послідовників метод старої — довоєнної дипломатії. Рушійними — найвпливовішими чинниками були: за ЗДА — В. Вилсон, за Англію — Ллойд-Джордж, за Францію — Клемансо, за Італію — Орляндю. З них Вилсон був ідеально підготовлений теоретично, але не визнавався в деталях національно-територіяльних проблем Європи та не був знайомий з нещирістю й тактичними маневрами європейської дипломатії; Англія — більше цікавилася позаєвропейськими справами, ніж долею малих

і поневолених народів в Європі, а Клемансо безоглядно й егоїстично просаджував політику, що мала б закріпити перемогу Франції й забезпечити їй та її улюбленим спільникам (полякам, чехам, сербам) максимальні права й позиції. Ставши учасником мирової конференції, Вилсон втратив свободу рухів. Він дав себе втягнути в дискусії над деталями. Його заскакували неправдивими інформаціями, на які ніхто не міг і не хотів дати правдивого висвітлення. Дебати виснажували його фізично та закривали перед ним широкі обрії, які він відкрив своїми чотирнадцятьма точками. Президент Вилсон, як практичний політик — як дипломат не зміг вповні провести в життя своїх чотирнадцятьма точок. Дипломатична техніка, тактика й стратегія Клемансо перемогли науковість та ідеалізм Вилсона. Мирові договори вийшли дуже компромісовими та містили в собі багато зародків майбутніх національних непорозумінь і конфліктів.

Критика праць мирової конференції. Цим конфліктам хотів запобігти В. Сетон-Вотсон і для того в червні 1919 р. надрукував у своєму тижневику «Нова Європа» критично-творчу статтю під наголовком: «Великі та малі народи (за нові методи в Парижі)». В ній він осуджує організацію в рямцях мирової конференції (і то з рішачою роллю), як він каже, «самозванних Рад П'яти чи Десяти») пізніше з такою самозванною роллю виступила ще «Рада Амбасадорів» — В. Д.); поінформованість головних керівників конференції про національно-територіальні питання, які вони вирішували; механічну систему територіальних компенсацій за рахунок поневолених народів і без їх на це згоди (напр. т. зв. Лондонський Пакт, що ще до мирової конференції відступив Італії за її вступ до війни по боці Антанти частину Австро-Угорщини — на шкоду австро-угорських слов'ян). Вотсон констатує, що засада права народів на самоозначення була святочно проголошена, але «народи все ще лишилися фігурками на шахівниці». Парижська конференція все пригримувалася «фікції абсолютної індивідуальної суверенності», хоча одночасно організувала «Лігу Націй», яка звужує й обмежує суверенність своїх членів⁶⁵). Конференція занадто обмежила голос представників поневолених народів, про долю яких рішала. Кінець кінцем «Нова Європа», яку створила мирова конференція, хоч і є поступом в порівнянні з

довоєнною Європою, але є політичним витвором недосконалим, що сприяє новим загостренням національних питань.

Значіння Вилсона та його доктрини. Програма Вилсона була засаднича, принципова, понад-державна й понад-часова. Її головне — вона була безстороння й безкорисна. Вилсон не збирався розкладаги котрусь державу світу, викликати в ній ірриденту. Він поборював кожний імперіялізм, кожне гноблення одного народу іншим без огляду на те, де і котрий саме нарід це робить — ворог чи союзник ЗДА. Для Вилсона національне питання ніколи не було знаряддям для поборювання ворогів ЗДА. Його національно-теоретичні погляди та його національно-політичні заходи впливали з його високої моралі й кристалічно-чистої етики, з його відчущання справедливості, доцільності, з його розуміння шляхів і способів вдосконалення світу. Тому цілий світ, а особливо поневолені народи, з такою вдячністю та пошаною згадують ім'я президента В. Вилсона.

Ось, наприклад, український соціолог і націолог О. Бочковський в своїм курсі «Вступ до націології»⁶⁹⁾, називає В. Вилсона «великим американським ідеалістом, що мав відвагу поставити національну проблему в цілу її природну величину, без традиційного дипломатичного крутіїства». А український правник А. Заплітний так оцінив чотирнадцять точок Вилсона⁷⁰⁾: «ці точки знайшли вже своє місце на сторінках історії й стали історичним документом першорядної ваги, але їхня роля не скінчилася з першою світовою війною. Також в наших часах вони зберегли свою вагу, як одинокий справедливий засіб впорядкувати Середню та Східню Європу на базі самовизначення народів. Реалізація рівноправності та незалежності звільнить сателітів і народи СССР від нечуваної дотепер неволі, вона розсадить цю тюрму народів, яка є рівночасно смертельною загрозою для цілого людства».

На нашу думку, доктрина В. Вилсона має ще ширше й більше — світове значіння. Вона має бути поширена також і на Заволжя, Доно-Кубано-Терську область, Кавказ і Закавказзя, Сибір аж до Пацифіку, Туркестан і Монголію, Китай, Тибет, Ляос, Камбоджу та Корею. І з цим треба поспішити, бо панівні чинники на цих теренах деякі народи вже вини-

нцили, а інші — поставили на шлях до винищення або до повної асиміляції.

Вилсонівське число «Українського Квартальника». З нагоди сотої річниці з дня народження В. Вилсона ІТШ в Нью-Йорку впорядило Вилсонівську наукову конференцію, а редакція «Українського Квартальника» на чолі з редактором — проф. Миколою Чубатим присвятило грудневе число квартальника 1956 року пам'яті В. Вилсона (том 12. ч. 4) ¹¹).

Видання творів В. Вилсона. Видавництво «Принстон Юніверситі Прес» плянує видати всі твори колишнього професора Принстонського університету В. Вилсона. Це має бути найбільше видання американського ангора ХХ ст. і має обіймати сорок томів. Головним редактором буде професор Нордвестерн університету д-р Артур Лінк, який має перейти на професора історії в Принстонському університеті. Кошти цього видання мають винести коло одного мільйона доларів. Офіційним видавцем є «Фундація ім. Вудрова Вилсона», заснована 1922 року з пожертв 200 тисяч осіб. Це буде величавий пам'ятник борцеві за волю поневолених націй і народів.

10. МІЖ ПЕРШОЮ Й ДРУГОЮ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ.

А. Національна справа в вільному світі.

Нова політична мапа Європи. Після договорів Паризького, Берестейського й Ризького в Європі наступили зміни: мала — стотисячна Ісландія звільнилася від панувачня Данії в самостійну державу. Південна (католицька) Ірландія відділилася від Англії як самостійна держава. Англія дістала мандат на керування автономною жидівською Палестиною (нині самостійна держава Ізраель) і це мало вирішити, бодай частково, і жидівське питання в Європі. Австро-Угорщина розпалася, а на її руїнах повстали такі самостійні держави: мала Австрія з Віднем, Мадярщина (Угорщина), Чехо-Словацька Республіка (до неї на засадах автономії під назвою «Подкарпатська Русь» було передане українське Закарпаття); повстала Польська Республіка з польських етнографічних земель в Росії, Німеччині й Австро-Угорщині (їй приділені були також українські землі: Волинь, Холмщина, Полісся та Підляшшя, а від р. 1923 — і Галичина під умовою, що в

ній буде заведена територіяльна автономія та буде відчинений український університет; Польщі теж був переданий Гданськ (Данціг), столиця Литви — Вільно (Вільна) та західні Білоруські землі). Звичайно, Польща своїх обіцянок зовсім не виконала, а Чехословаччина дала автономію Закарпаттю аж восени 1938 р., коли для всіх була ясна окупація Чехословаччини Німеччиною. Українська Буковина була прилучена до Румунії. Від Росії першою відділилася Фінляндія, далі — Естонія, Латвія та Литва, які жили самостійним державним життям до р. 1943, коли то їх окупувала советська армія. Далі повстали самостійні республіки: Білоруська, Українська (в. р. 1917 як автономна, від 22 січня 1918 р. — самостійна, від 24 січня 1919 р. — самостійна й соборна — в злуці з Галичиною й Буковиною), Республіка Великого Війська Донського, Кубанська, Кримська, Азербайджанська, Грузинська, Башкірська та інші. Всі вони шляхом внутрішніх комуністичних повстань і «помочі» червоної російської армії були прилучені до СРСР. В цій новій мапі Європи кордони держав проведені так, що здебільшого ігнорується етнографічні кордони.

Національні меншості в Європі. Національних (мононаціональних) держав у чистому вигляді після I світової війни створити не пощастило. Майже в кожній державі Європи існували «національні меншості». Вони були в державах Європи і до першої світової війни, але тоді це питання вважалося внутрішнім питанням дотичної держави. По війні це питання стало міжнародним, і Ліга Націй в Женеві переняла на себе їх контролю та охорону. Але термін «національна меншість» прикладався до народів двох радикально відмінних типів: до народів, що живуть в діаспорі (розпилені) і в жодній частині держави не творять більшості населення (напр. жида) — до таких народів можна застосувати лише культурно-національну автономію; і до народів, що є меншістю в державі, але свою національну територію в тій державі заселяють суцільно — компактною масою і на ній творять більшість населення. До них треба було застосувати якийсь інший термін, напр., «народи-лімітрофи» і дати їм територіяльну автономію, якщо вже не було ніякої можливості приєднати їх до матірнього пня і в той спосіб створити їхню «соборну» національну державу.

Соборність народів і держав. Соборними державами по війні стали Польща та Югославія, до певної міри — і Чехословакчина. Але саме ці держави пізніше сильно дискредитували засаду соборности своєю внутрішньою політикою. Бо поляки-конгресівці (з російської займанщини) почали упосліджувати поляків з інших займанщин («познанчиків», галицьких поляків, «кресових», серби — хорватів, чехи — словаків. Досвід показав, що цієї проблеми — «консолідації нації» не можна брати лише механічно. Різна історична доля, а особливо — різні релігійно-церковні передумови й сфери культурних впливів накладають на психологію частини народу глибоку печать, глибокі сліди, і ці різні «культурно-історичні типи» поодиноких частин нації можа звести до одного національного типу лише поволі та й то при умові делікатного й тактовного — «консолідаційного» поступовання обох сторін. Ні поляки, ні серби, ні чехи не були належно делікатними й тактовними в своєму «консолідаційному» процесі.

Дня 22 січня 1919 р. проголошена й соборність України; широкі маси українців прийняли цей акт радісно й щиро — як завершення традиційних національних стремлень, як певне моральне зобов'язання. Але ще й нині — по сорок літах — у вільному світі ми зустрічаємо нелогічне й нетактовне підчеркування територіяльних і релігійних різниць. Так само нетактовне, як у поляків, сербів, чехів. Це вказує на національно-політичну невиробленість й відсутність державного підходу.

Статистика національних меншостей. Найближче до правди був чеський демонолог І. Ауерган (I. Auerhan) в своїй монографії «Мовні меншості в Європі» ⁷²). Він подає число 60 міль. (15%) — майже 1/6 населення Європи). Лише зорганізованих у «Конгресах Національних Меншостей» було 40 міль., а крім них було ще багато незорганізованих. Зрештою не є важливим ані абсолютне число, ані відсоток. Напр. 1.5% — це невелика кількість, яку статистика звичайно ігнорує як т. зв. «малі числа». Але за цим відсотком у Франції, Еспанії або в Німеччині криються цілі народи: бретонці, баски, лужицани. А вони ж також мають право на своє національне життя та самоозначення.

Класифікація національних меншостей. Треба класифікувати національні меншості хоч би на ті три типи, що їх дає О. І. Бочковський: 1) увесь нарід — меншість перебуває в межах однієї держави (бретонці, лужичани), 2) є поділений між двома чи декількома державами (каталонці, баски, курди) — скрізь на положенню поневоленого народу, або — 3) національна меншість є частиною (відламком) народу-пня, що має свою державу (поляки німці, мадяри). До останнього типу де юре належали й українці, бо існувала формально самостійна Українська Советська Республіка, але де факто та республіка була й є тільки зняряддям Москви і її «захист» українських меншостей у Польщі, Румунії, Чехословаччині мав зовсім іншу мету, ніж добро цих меншостей. Ми вважали б необхідним додати в кожному типі по два підтипи: А) — меншості в діаспорі та Б) — народи-меншості, що суцільно заселяють свою національну територію — «лімітрофи». Лімітрофами третього типу (відламками пня) були: каталонці та баски у Франції, українці в усіх чотирьох державах, німці — в Судетах, мадяри — в Чехословаччині.

Розшматованість націй і народів. По першій світовій війні українці та німці стали найбільш «пошматованими» народами Європи — з найбільшим числом їх відламків у сусідніх державах. Український нарід, що на своїх етнографічних землях на 1. 1. 1933 р., мав 37 мільйонів 630 тисяч українців, мав майже 12 міль. (31%) в положенні національних меншостей — в Польщі, Румунії, Чехословаччині і в Російській Федеративній Республіці, а положення українського пня в УССР було гірше за положення українських національних меншостей в західних державах. Німці мали 8,5 мільйонів меншостей, розпорочених в десяти державах, хоч вони мали три держави з німецькою мовою (Німеччину, Австрію, Швейцарію), які за свої меншості впоминалися. Положення німецьких меншостей, крім ССР, скрізь було добре (в Чехії навіть дуже добре). А все ж повоєнна розшматованість зродила у німців стихійне прагнення до об'єднання — «аншлюсу».

Міжнародний захист національних меншостей. Цей інститут був одним з найповажніших, а рівночасно і найбільш компромісових витворів мирової конференції 1919-1920 рр. Він зобов'язував тільки шістнадцять держав і то не тих най-

впливовіших. Він не зобов'язував Німеччину та цілий романський світ (Францію, Італію, Іспанію). Злучені Держави Америки в ньому теж участі не брали, бо не вступили в число членів Ліги Націй. Тому доля каталонців, басків, бретонців і провансальців у Франції, лужичан у Німеччині, а в Італії — німців, хорватів і словінців після першої світової війни не змінилася на краще. Ліга Націй виявила в справі захисту національних меншостей замало активності. Німецький націолог Г. Трутгард (H. Truthard) в своїй праці «Союз народів і петиції меншостей»⁷³) оголосив, що за роки 1920-1931 дев'ятнадцять національних меншостей з тринадцяти держав подали до Ліги Націй 525 петицій (з них українці - - 63), які торкались 338 порушень прав національних меншостей; з них з формальних причин Ліга Націй відкинула 24, а з решти — (501) передала своїм органам до розгляду й поглядження 50 справ, оскаржених у 117 петиціях (23% числа прийнятих Лігою Націй петицій). Фактично, за одинадцять літ було погляджено (і то частково) лише 10 справ, або 3% оскаржених у Лізі Націй справ. Отже, — міжнародний захист національних меншостей між I. і II. світовими війнами існував лише на папері. Фактично панівні народи робили з своїми національними меншостями, що самі хотіли.

Конгреси європейських національних меншостей. Велику ролю в цій добі відігравали «Конгреси Європейських Національних Меншостей» (Europäische Nationalitäten Kongresse — ЕНК), які об'єднували представників 40 міль. національних меншостей, що належали до 40 національних груп та 14 націй в 14-ти державах Європи. Ця організація постала р. 1925; одним з її піонерів був її Генеральний Секретар д-р Е. Амменде (E. Ammende). За 10 літ (1925 — 1934) відбулося 11 Конгресів. Їх головою все був словінець з Італії — д-р І. Вільфан (I. Wilfan). Генеральний Секретар конгресів мав свій осідок у Відні. Конгреси ставили собі за завдання поширення й поглиблення міжнародного правного захисту національних меншостей; вони були трибуною, з якої поневолені народи мали можливість наголошувати свої кривди, скарги й побажання. Конгреси ставилися критично до післявоєнних мирових договорів, що витворили в Європі незадовільну,

часом прикру, ситуацію (напр. «пацифікація» українців поляками). Але не дивлячись на це, Конгреси відкидали збройний ревізіонізм. Українці в Конгресах були заступлені й брали активну участь. Конгреси р. 1931 видали велику й цінну працю — «Народи в Європейських Державах»⁷⁴). Ця груба книга (586 стор. великого формату) є максимальною програмою народів-меншостей.

Б. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ССРС.

Ліквідація національних рухів в західній полові ССРС. По смерті Леніна і з приходом до влади Сталіна почалася ліквідація національних рухів у західній частині ССРС (Білорусь, Україна, Грузія). Для ліквідації вживалися такі методи, яких історія людства взагалі не знає. Найстрашніші жорстокості в історії людства, як от навали гунів, половців, печенігів, татар, інквізиція в Іспанії, різня гугенотів, тощо бліднуть і відходять на задній плян при порівнянні з большевицькими переслідуваннями поневолених народів у ССРС, а саме: масовим «розкуркулюванням» примусовим загнанням до «колгоспів» селян; масовими розстрілами духовних осіб, письменників, поетів, старшин, громадських діячів, тощо (наприклад, розстріл 11 тисяч українських селян у Вінниці, 15 тисяч польських старшин у Катині); масовими депортаціями національної еліти поневолених народів до концентраційних таборів та в місцевості, несприятливі для життя людини; нарешті — організацію штучного голоду на Україні (загинуло та зменшилося природного приросту біля 8 міль.). Ці большевицькі санкції цілком спаведливо дістали назву «народовбивства».

Переродження Російської Комуністичної Партії. В Російській Комуністичній Партії (РКП) і в комуністичних партіях поневолених народів (напр. в КП(б)України) провадилися часті «чистки» складу членів — в тому напрямку, щоб виключити з партії «буржуазних націоналістів», а відсотково збільшити групу імперіялістично-шовіністичних общеросів. Показним є уступ з редакційної статті в органі РКП «Правда» з дня 15 січня 1937 р. під заголовком: «Великий Російський Народ». Ось він: «Ми любимо свою батьківщину, ми любимо свою мову: мову велику, могутню, мальовничу. Ми пишаємо-

ся іменами Пушкіна, Лермонтова, Толстого, Белінського, Добролюбова і Чернишевського... (далі йдуть імена знаних науковців та винахідників в Росії)... Ці прізвиська... творять нашу національну славу, і ми з повним правом пишаємося ними. Ніщо не може стати проти творчих сил відродженого народу, який будує свою державу...». Прізвиська письменників у цій заяві показують, що говориться в ній про «общеросійську» мову — культуру — націю, а не про мову — культуру — націю московську. Пізніше РКП почала пишати також «собирателями Русской Земли», як от цар Іван Лютий, цар Петро І, цариця Катерина ІІ, цар Микола І. Отже, — РКП перейшла на традиційну національну політику колишньої царської імперії.

Новий зміст колективізації. Колективізація сільського господарства в ССРСР була заведена в рр. 1928-1929 з міркувань воєнно - стратегічного порядку (фабрики, що виробляють трактори для сільського господарства, виробляють також танки та трактори для армії). Тепер колективізація стала засобом пролетаризації основної національної верстви поневолених народів — селянства, його денаціоналізації та русифікації.

Націографія в ССРСР. Проводирям РКП ніяк не можна закинути незнання націографії та націології, як цілком слушно зробив Сетон-Вотсон на адресу провідників Паризької Мирової Конференції. Навпаки, — большевики видали й видають багато дуже цікавих і правдивих націографічних видань, а їх політична практика протягом сорока літ показує, що вони досконало знають деталі національних рухів цілого світу. Тільки ці багатющі знання обертають вони не на поліпшення долі поневолених народів, а використовують помилки панівних народів і влад, кривди, скарги й невдоволення поневолених народів для своєї провідної мети — наближення «світової революції» (себто фактичної влади Москви над світом). Тій же меті служили й служать також і національні конгреси східних націй та народів в ССРСР.

Схема національно-адміністративного поділу ССРСР. На підставі цих точних знань про поневолені народи вироблена була і схема національно-адміністративного розподілу ССРСР. Ця схема надзвичайно гнучка, номінально углядно

всі можливості та градації націо-державних взаємин від конфедеративної самостійності (коммонвелту), через політичну автономію, культурно-національну самоуправу — до найнижчих щаблів примітивного племінного устрою. В дійсності за всіма цими схемами, гаслами й привабливими словами крився й криється безоглядний диктат Москви, насилля та терор. Але для азійських народів насилля й терору було значно менше, ніж для європейських поневолених народів (очевидно — як «переходовий етап», себто тимчасово). Прикладом може бути національне відродження таджиків. До большевицького перевороту цей народ вважався зовсім завмерлим. Протягом восьми літ панування большевиків була вироблена таджикська абетка, відроджена таджикська мова, створена таджикська література. На перший погляд доводилося дивуватися такому добродійству влади ССРСР. Але... мовою таджиків балакає декілька десятків мільйонів населення Індії. Таджикська абетка, мова и література були потрібні для ведення большевицької пропаганди и підривної роботи в Індії. Те, що 100 літ тому робив уряд царя Миколи I з ідеєю та творами слов'янофілів по відношенню до західно-європейських слов'ян, тепер робить уряд ССРСР по відношенню до всіх поневолених народів Азії та Африки, а навіть — цілого світу. Але й народи Азії добре розуміють політику ССРСР щодо них. Ось, наприклад, представник советських тюрків — Арслан Зубудай на конгресі народів сказав: «Радянським «народам» дозволено, правда, щоб вони писали вірші «національною мовою», вимагається, однак, щоб ці поезії своїм змістом та по сутті були проявом пролетарських тенденцій». Отже, — в ССРСР нема свободи слова, нема вільного розвитку національних культур поневолених народів.

Духові нащадки Герцена та областніков в концтаборах ССРСР. Сторонники допетровської національно-московської («національно-великорусської») культури люто переслідувались в Московії вже 250 літ. Переслідуються вони й в ССРСР. «Областніков» уряд ССРСР частинно винищив, а частинно позачиняв в концентраційні табори. За кордон про них долітають лише скупі відомості, здебільшого — в спогадах бувших в'язнів концтаборів. Оскільки ці спогади пишуть здебільшого чужинці, що не визнаються на історії громадської

і політичної думки на Сході Європи, то вони неточні в класифікації та термінології. Такою є книга Йосипа Шольмера (J. Scholmer) «Мертві повертаються» (в англійському перекладі вона має наголовок: «Воркута») ⁷⁵). Автор... «про російських членів підпольних груп (москалів-«великоросів» — В. Д.)» висловлюється з найбільшим признанням... вони просто не хочуть ніякої імперії, бо вважають, що всі ці білі й червоні російські імперії не зуміли досі дати волі, щастя й добробуту російському народові. Вони хочуть самостійної України, Грузії, Туркестану, бо ніяк не бачать рації й користи в тому, що російська імперія уярмлює ці народи. Вони — за свободу й незалежність усіх народів, в тому числі й російського (московського — «великоруського» — В. Д.), і за цю свою правду готові боротися. Це вони кличуть: «стріляйте» до російських емведистів (поліції — В. Д.), і їм вторують українські в'язні, співаючи українських революційних пісень. Їх програма ясна для всіх, вона дійсно патріотична, російська (московська — «великоруська» — В. Д.)... ⁷⁶).

В. ТЕОРІЯ НАЦІЇ В ВІЛЬНОМУ СВІТІ

Твори з теорії нації в німецькій мові. В німецькій мові цей період характеризує поява капітальних праць довідкового характеру, як от «Етнополітичний альманах (провідник по європейських національних рухах)» ⁷⁷), «Нації в державах Європи» (1931 — 1932), «Нація і народність («Щорічник соціології», том III. 1927), М. Штрассера: «Народи й культури від початку до нині в порівняльному представленні» (1936), Г. Трутгарда: «Ліга Народів і петиції національних меншостей» (1931), В. Вінклера: «Довідник (гандбух) європейських націй» (1929). Рівнож у цій добі з'явилися перші підручники теорії нації (націології), як от О. І. Бочковського: «Основи національної проблеми (вступ до націології)», 1933; М. Г. Бема: «Самостійний народ (національно-теоретичні основи етнополітики й культурознавства)», 1932; К. Кона: «Історія національних рухів в Орієнті», 1926; Р. Гурнвальда: «Людські суспільства в їх етно-соціологічних основах» (I — V), 1931 — 1935; Е. Вольтера: «Раси й народи», 1927; І. Цінгвілла: «Національний принцип», 1919. В цій же добі стали з'являтися німецькі праці про взаємини

між расою і нацією.

Твори з теорії нації у французькій мові. У французькій мові в цій добі вийшло порівнюючи мало праць з загальної націології. З них найбільше значення має праця К. А. Рудеско: «Студії питання меншостей расових, мовних і релігійних», 1929. Зате в цій добі вийшло чимало праць зо спеціальної націології (націографії), напр., Н. Деляфос: «Душа негра» 1922; його ж: «Цивілізація негро-африканців, 1925; Н. Дюгамеля: «Бретонське питання на європейському тлі», 1929; Б. Г. Голь: «Націоналізм в єгиптян», 1935; І. Марк-Рівер: «Китай в світі (китайська революція 1912 — 1935 рр.)», 1935; Р. Ролланда: «Магатма Ганді», 1924; Л. Тресквіра: «Ірляндія в загальній кризі 1914 — 1917)», 1918. На окрему згадку заслуговують праці понаднаціонального характеру: Р. Н. Куденговс-Калергі: «Пан-Європа», 1923; та «Європа федералістична (аспірації і дійсність)», 1927.

Праці в мовах італійській, еспанській та голяндській. В цих мовах вийшло праць не багато, але — дуже солідні й цінні. В італійській — Л. М. Гартмана: «Рісорджіменто» («Основи модерної Італії» 1815 — 1915), 1923; в еспанській — видано Пі-і-Маргаль: «Народи», 1920, IV; в голяндській — С. Р. Штайнмец: «Нації в Європі», 1920.

Праці з теорії нації в мові англійській. В англійській мові в цьому періоді вийшло найбільше праць, або зі загальної націології, або — присвячених Паризькій Міровій Конференції. Зі загальної націології назвемо: І. Герберта: «Нації і їх проблеми», 1920; Й. Г. Розе: «Розвиток європейських націй (1879 — 1917)», 1926; вона ж: «Нація як фактор модерної історії», 1926; Тагоре Рабіндранат: «Націоналізм», 1919; Ціммера: «Нація і правління», 1919. Паризькій Міровій Конференції присвячено такі праці: Г. Гаскін та Г. Лорд: «Деякі проблеми мирової конференції», 1925; Д. Й. Діллон: «Мирова конференція», 1921; А. Марголін: «Україна й політика Антанги». Націографічною є праця Р. В. Сетон-Вотсона: «Нова Словакія», 1924.

Праці з теорії нації в мові чеській. Найповажнішим твором цієї доби в чеській мові є праця Т. Г. Макарика, «Світова революція», 1925. З загальної національної націології мають світове значення праці: Й. Ауєргана: «Язикові меншо-

сті в Європі», 1924; Грдлічка: «Розвиток людства», 1921; Ем. Радля: «Нація як наукова проблема», 1929; Ф. Жілка: «Історія світових релігій», 1924; Л. Зілберштайн: «Розбудова національної культури в ССРСР» (з показником націологічної літератури в ССРСР). Зі спеціальної націології треба згадати: Й.В. Данеша: «Походження і вимирання туземців в Австралії та Оцеанії», його ж: «Країни і розвиток людства», 1926; і чотири праці Ал. Мусіла: «Нова Арабія», «Нова Абіссинія», «Новий Єгипет», «Новий Ірак» — 1934-1935. На окрему згадку заслуговують дві праці з царини нового міжнародного права, а саме: Фр. Вейра: «Сучасна боротьба за нове міжнародне право», 1918; К. Гоха: «Етика міжнародних зносин».

Праці з теорії нації в мові польській. Науково-об'єктивних праць з теорії нації нова Польща дала дуже мало. Ми можемо вказати лише на чотири праці: Ян Бодуен де Куртене: «Декілька заміток про об'єктивну й суб'єктивну відрубність України», Н. Шерера: «Національна ідея в соціології і в політиці 1922; М. Гандельсмана: «Розвиток модерної нації», 1927; та Леона Васілевського: «Національний склад європейських держав».

Ян Бодуен де Куртене — 1845-1929, визначний польський мовознавець, професор п'яти університетів, член Краківської і член-коресподент Петербурзької Академії Наук, дійсний член НТШ. Це був гарячий оборонець свободи національного розвитку всіх мов і незалежності народів, — також і українського. Ця його діяльність, особливо підчас перебування його в Петербурзі (1901 — 1918), де він був тісно зв'язаний з українським клубом, потягнула репресії російського уряду. За написання брошури «Національний і територіальний признак в автономії» російська влада засудила його на ув'язнення. Обороні прав української мови й нації присвячена також його стаття (вище наведена) в Записках Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові тт. 141 — 143 ⁷⁶).

Праці з теорії нації в мові московській. Член української делегації на Паризьку Мирову Конференцію А. Марголін видав у Берліні: «Україна й політика Антанті», 1922; білоруський діяч Станкевич видав: «Судьба народів ССРСР», 1921; знаний вчений і державний діяч П. Мілюков видав у Парижі

підручник націоналізму: «Національний вопрос», 1925.

Праці з теорії нації в мові українській. У вільному світі українці дали багато цінних праць з загальної націоналізму. Ми їх розбіємо на чотири групи на підставі партійних переконань авторів:

I. Праці авторів — українських соціал-демократів: Володимира Винниченка: «Відродження нації», 1919; В. Левинського: «Народність і держава», 1920; В. Старосольського: «Теорія нації», 1922; О. І. Бочковського — декілька праць (див. нижче);

II. Праці авторів — українських соціал - революціонерів: праці М. Шаповала: «Місто й село», «Україна та слов'яне», «Світогляд»; М. Драгоманова: «Велика революція й українська визвольна програма», «Національна справа в Європі»; Аркадія Животка: «Історія української преси», 1946.

III. Праці авторів — українських націоналістів: Дм. Донцова: «Підстави нашої політики», 1922; його ж: «Націоналізм», 1926; його ж: «Дух нашої давнини», 1944; М. Сціборського: «Націократія», 1935;

IV. Праці авторів — українських монархістів (гетьманців): В. Липинський — три праці (див. нижче), та Дм. Дорошенко — декілька праць (див. нижче). На окрему увагу заслуговує праця, що вийшла в Галичині, — В. Целевича: «Нарід, нація, держава», 1934; демологічні дослідження української нації виконав В. Кубійович (див. нижче).

Понаднаціональним рухам присвячено три праці: В. Панейко: «З'єднані Держави Східньої Європи», 1922; О. Мицюк: «Євроазійство», 1930, та Віктор Доманицький : «Засади українського рурбанізму», 1940.

Вячеслав Липинський. На еміграції в рр. 1919-1926 В. Липинський видав три книжки: «Листи до братів-хліборобів», 1919-1926; «Україна на переломі» 1920; та «Релігія і церква в історії України», 1925. Писав він їх у дуже тяжких умовах, — як він сам каже: «хвороба, життя на еміграції, знищення й забрання маєтку революцією, повна непевність щодо завтрашнього дня»... «В таких умовах, за цих сім літ, ніколи я не знав, чи стане мені сили і коштів ще на дальший розділ»... Найбільше значення для націоналізму мають «Листи до братів-хліборобів»⁷⁷), особливо — їх III і IV частини. В цих частинах автор «...первісно... мав намір дати... нарис «динаміки

нації», розуміючи під динамікою науку про порушуючі сили і форми руху. «Але», каже він, «ця тема оказалась заширокою... тому я вибрав з неї тільки те, що має зв'язок з практичним питанням нашої державно - національної політики. Іншими словами з мого чисто теоретичного нариса «динаміки нації» я вибрав і подав... в скороченню лише ці частини, що стоять в зв'язку з динамікою нації недержавної і, що можуть інтересувати політиків-практиків такої нації...».

З окремих його листів дуже цікавими є листи 35 та 37:

Зміст листа 35-го: Роля «народу», «панів», «громадянства», «держави» в динаміці нації. Означення понять: консерватизму й поступу, революції і реакції. Од такого чи іншого взаємовідношення консерватизму й поступу залежить буття або небуття нації. Слабкість національного консерватизму, як головна прикмета недержавних колоціяльних націй.

Зміст листа 37-го: Як треба досліджувати матеріал, з якого може бути сотворена Україна? Різниця між недержавністю і поневоленням. Недержавність місцевого українського громадянства. Її причини статичні. Причини динамічні: невміння українських людей здобути та zorganizувати на своїй землі свою власну владу і цю владу власними силами удержати. На це складається: 1. слабкість людей воєнного типу... 2. негармонійне взаємовідношення консерватизму и поступу; 3. замала кількість людей воєнного типу... і зла їх якість... 4. несприятливість місцевого громадянства на зусилля місцевих воєнників в напрямі створення на українській землі окремої Держави. Політичні прояви української недержавности: 1. самовинищування місцевої провідної верстви; 2. її недобитки кличуть на Україну чужоземні влади; 3. поділ цієї верстви на дві, себе взаємно поборюючі, частини: москвофільську й полонофільську; 4. занепад місцевого консерватизму під впливом цього поділу; 5. разом з місцевим консерватизмом гинуть серед українського громадянства здержуючі й організуючі громадські прикмети, розвиваються натомість прикмети розвальні й руйнуючі; 6. політична та культурна безтрадиційність людей, що живуть на Україні; 7. швидка політична дегенерація місцевої правлячої верстви, як в москвофільській, так і в полонофільській її частині; 8. загальна неорганізованість місцевого громадянства: три місцеві мови, слабкість органічних зв'язків.

занепад почуття законности, взаємне незнання себе між мешканцями України та їх надмірний індивідуалізм; 9. неорганізованість продукції; 10. неорганізованість ідеології: денаціоналізація місцевої державно-творчої войовничої верстви, ... викликана цією денаціоналізацією руїна української культури; інтелігенція, яка живе з ідеологічного розкладу місцевого громадянства; необхідність чужоземної метропольної влади для громадянства з такою інтелігенцією; характеристика цієї частини «національно свідомої» інтелігенції, ... державна Україна може повстати тільки тоді, коли вдасться побороти руїницькі недержавні впливи цієї інтелігенції. Висновки з вище сказаного для тих, що хочуть будувати Українську Державу й перетворити місцеве громадянство в реальну, а не літературну Українську Націю»...

Дмитро Дорошенко (1882 — 1951), історик, публіцист, громадський і державний діяч, дипломат. В травні-листопаді 1918 р. — міністер закордонних справ Української Держави. Від 1919 р., професор університетів: Кам'янець-Подільського, Українського Вільного в Празі, чеського Карлового, Православного богословського факультету Варшавського університету. Директор Українського наукового інституту в Берліні (1926 — 1931), президент УВАН (1945 — 1951). Він перший дав науковий огляд історії України — і як процесу розвитку українського народу, і як процесу розвитку його національної свідомости та його державно-творчої ідеї. Оpubлікував біля 1000 праць. Для націології найбільше значення мають такі його праці: «Слов'янський світ в його минулому й сучасному», I — III, (1922); «Огляд української історіографії» (1923); «Мої спомини про недавнє-минуле (1914 — 1920)» I — IV, (1923 — 1924); «Мої спомини про давнє-минуле (1901 — 1914)», (1949) та «З історії української політичної думки з часів світової війни», (1936). Він продовжував започатковану В. Липинським та С. Томашівським працю державницької школи в українській історіографії, вказуючи на помилки шкіл етнографічної (Костомаров) та народницької (О. Лазаревський, В. Антонович та М. Грушевський). Великою статтею в шведській мові направив у шведській історіографії помилки Костомарова щодо гетьмана Мазепи. Не жаль його велика монографія про гетьмана Петра Дорошенка й досі не надрукована.

Ольгерд Іполіт Бочковський в роках 1926 — 1934 видав наступні праці: «Націологія і націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації» (1926); «Т. Г. Масарик, національна проблема й українське питання» (1930); «Національне пробудження, відродження, самоозначення» (1931); «Боротьба народів за національне визволення» (1932); «Вступ до націології». Позаочний курс УТГІ (1934 — 1937). Цей його «Вступ», що р. 1936 був виданий також і в мові німецькій, є першим підручником науки про націю (націології) в українській мові й послужив основою для цього нашого реферату. Він закінчує його розділом «Націократія», де висловлює такі пророцтва ⁷⁸⁾: «Історія сприяє тепер еманципації обездолених народів, яких досі вона нехтувала і приспала. Під прапором сучасного пан-націоналізму людство простує до націократії, себто до політичного панування нації в близькому майбутньому. В дотеперішній історії людства чергувалися досі — церква та держава, як провідні чинники політичного розвитку. Сьогодні на зміну їм приходить нація, що в своїх змаганнях за політичне самоозначення народів виступає проти все-сильної держави, яка нехтує її самостійницькім посяганням ... ці національні змагання по цілому світі є прологом до нової ваги вселюдської історії, яку називаю націократією ... Націократія має витворити новий тип держави, досить гнучкий, щоб у нього вклалися самостійницькі змагання кожного культурного народу. Націократія мусить знайти живу форму для здійснення права народів на їхнє самоозначення... Вона мусить синтетично примирити автономізм, зглядно сепаратизм, національно свідомих народів з централізмом й автократизмом держави... Шлях до націократії зовсім не піде навпростець, але навпаки,... він буде дуже плутаним і тяжким. Двобій між нацією й державою буде дуже безоглядний... поки кожній нації, національно усвідомленій, здійснить і забезпечить своє політичне самоозначення... Неминучі ще криваві війни та революції... Історичні факти доводять ясно, що навіть світові культури... не в стані були цілковито асимілювати недержавні й поневолені народи. Проте, пануючі народи продовжують свою сизифову працю... Заведення націократії вимагатиме попередю духового й морального переродження людства та народів... Націокра-

тія — це визволені, незалежні народи. добровільно об'єднані у континентальні та світові спілки з одного боку й відновлене організоване людство — з другого. Щойно в добу націократії відроджені народи здивують людство... їх симфонією людської історії»...

Володимир Кубійович, визначний географ, доцент Краківського, професор Українського Вільного (в Празі й Мюнхені) університетів, голова Європейського НТШ. Подібно, як у Росії проф. О. Бодянський та доц. М. Драгоманів за свої наукові праці були звільнені російською владою з російських університетів, — В. Кубійович був звільнений польською владою з Ягайлонського (Краківського) університету. В рр. 1937 — 1939 він видав капітальні праці з географії України: «Атлас України й сумежних земель». Львів. 1937; «Географія українських і сумежних земель». Видання перше — Львів, 1938; видання друге — Краків-Львів, 1943. Разом з картографом М. Кулицьким видав «Фізичну карту українських земель». Львів. 1939; вид. третє — Краків-Львів, 1942. Від р. 1949 — головний редактор «Енциклопедії Українознавства НТШ» та «Енциклопедії Українознавства II» (словникова частина). В своїх працях Кубійович багато уваги присвятив демографічним дослідженням України, питанням: про число й будову людности України, про розміщення людности, про рух людности, про національні відносини на Україні, про оселі. До поодиноких питань, зокрема щодо національних відносин на Україні, він дав картограми, що наочно показують демологічні процеси на Україні. Особливо цікавою є його картограма «Зміни у стані посідання українців за рр. 1897 — 1931», «Надвишки і недобори українців (на один квадрант кілометр)». Питання української етнографічної території, українських етнографічних меж Кубійович опрацював вичерпно.

Віктор Доманицький — автор цього реферату, написав розвідку в чеській мові «Індивідуальне й колективне господарювання в сільському господарстві» (1936 — 1937) та «Засади українського рурбанізму» (1949)⁷⁹). Терміном «рурбанізм» означають таку філософсько-педагогічну систему й такий громадський рух, які стремлять до «погодження міста з селом, духа з матерією, культури з природою — в напрямку здуховлення матерії і скульптурнення природи»

— «Взаємна служба міст і сіл з тою метою і в тому розумінні, щоб взаємною поміччю обидва чинники якнайбільше посилювалися у виконванні своєї специфічної функції у національному суспільстві». «Не лише місто може давати духові цінності селу; і село багато дечого з духової та соціальної культури може дати місту. Саме на селі заховалося багато первнів старої оригінальної (питомої) національної культури: традиції, звичаї, танці, перекази, пісні, мотиви, мова, орнамент, ноша, посуда, різьба, архітектура, страви та напої, організаційні форми, методи лікування, тощо. Мало того — заховалися там рештки національної прасвідомости, старого звичаєвого права, старої віри й філософії. Все це необхідно уважно й ретельно збирати, систематизувати й передавати місту... — щоб місто могло на ґрунті цих первнів старої національної культури створити нові духові й соціальні цінності... — модерну, але суто національну, культуру. Цей дорібок міста, цей продукт перепрацьовання сільської культури містом . . . В той спосіб місто . . . стане своїм, рідним і цінним для села, в той спосіб зросте й скріпниться солідарність між містом і селом, збільшиться консолідація. Зрозуміло, що цього всього не може дати селу місто національно чуже дооколішньому селянству..., а самеґ таке явище ми бачимо на українських землях — де міста є національно чужим селянству»... Отжє, — там «рурбанізм» є спробою розрішити проблему міжнаціональних взаємин. В програмі рурбанізму перше місце відводиться питанню про народні традиції та поступ. Рурбанізм «безпощадно відкидає та ламає ті традиції, які гальмують поступ народів і людства, але рівночасно він старанно збирає, студіює, плекає і кладе в основу нової рурбаністичної культури ті з них, що поступові народів і людства не перешкоджають, а навпаки — дають їх життю барву, красу, зміст, опертя, силу — дають народам їх національне обличчя»... «Ліпше вратити на швидкості поступу, ніж незаслужено знищити якусь традицію... це особливо треба пам'ятати українським рурбаністам, бо спроби нищення українських традицій сусідніми народами були дуже частими, настирливими й інтензивними»... «Найбільше схоронюють традиції старі жінки, найлегше піддаються чужим впливам — молодь. Тому саме в молоді треба боротися з цими по-

тягненнями, з цим гоним до чужоземного, яке все видається молоді ліпшим, ніж своє — рідне»...

Г. НАЦІОЛОГІЧНІ Й НАЦІОГРАФІЧНІ ПРАЦІ В ССРСР.

Творці Російської Комуністичної Партії багато писали про національне питання. З поміж творів В. І Леніна цій темі присвячений цілий XIX том під наголовком «Національний вoпpoc». Року 1926 вийшла ще й окрема його книжка «Про Китай» (O Китаe). Рівнож Й Сталін випустив окремою книжкою свої «Статті и речі об Україні», 1936. Довідкового характеру є збірник «Національно-культурное строителство в РСФСР» — зборник статей под ред. А. Р. Рахимбаева, 1933.

В українській мові в ССРСР можна вказати: «Національне питання на Сході Європи» (матеріяли й документи), 1925 та «Національне питання (на допомогу парт - навчання)». Журнал Культпрому КП(б)У ч. 1-2, 1930-1931. Про всі ці видання треба сказати, що в них багато привабливих слів, розумних схем, але практика національної політики в ССРСР цілковито розходиться з цією теорією.

Д. ПІДСУМКИ.

В періоді між першою й другою світовими війнами в теорії націй зроблено багато. Всебічно освітлено питання про «національні меншості» в Європі; розроблено питання про «динаміку української нації», розроблено ідеологію кількох понаднаціональних рухів, як от «Паневропеїзм», «Евразійство», «Панарабізм», «Рурбанізм», освітлено долю кольорових народів, тощо. Теоретичні знання про націю в вільному світі по першій світовій війні дуже поширилися, поглибилися та сформувалися в окрему соціологічну науку. Наявність курсів націології у високих школах Європи, підручників та численної літератури з націології та націографії помогли поширити й поглибити знання про націю серед цивілізованих народів.

11. ЗАСАДИ НАЦІОКРАТИЧНОЇ І РУРБАНІСТИЧНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ

Зміни в житті поневолених народів. Минули сорок три роки з дня проголошення президентом В. Вілсоном його на-

ціональної доктрини. За ці роки і в житті світу, і в житті поневолених народів наступило багато, і то дуже поважних, змін. Світ пережив панування тоталітарних режимів, страшну й криваву II. світову війну, інвазію СССР в середню Європу та в країни Азії, тощо. В наслідок цих історичних подій в самих поневолених народах наступили глибокі кількісні й якісні зміни. Німецький гітлеризм перебрав від большевиків, взяв за свою, методу народовбивства—вимищення поневолених народів. Найперше він програмово, пляново й систематично знищив декілька мільйонів жидів, а після того почав так само пляново й систематично очищувати від українців багаті українські землі, щоб заселити їх німцями. Це робила і робить так само пляново і влада СССР. Так само й поляки понесли великі втрати (приблизно 1/3 нації), особливо в рядах національної еліти. В Азії—Японія в часах другої світової війни вела розумнішу та далекозорну національну політику й підготовила самостійне державне життя декількох народів Азії та Пацифіку. Внаслідок II. світової війни в руки СССР перейшли: в Середній Європі—весь західно-словянський світ (крім Югославії), Східня Німеччина, Угорщина, Румунія та Альбанія, а в Азії: цілий континентальний Китай, Монголія, Тибет, Манджурія, Північна Корея, Камбоджа, Лаос, Північний В'єтнам та частина Бірми—разом тепер знаходиться під Владою СССР понад 130 націй і народів. Деякі народи в СССР в значній частині винищені, інші—депортовані з своїх національних теренів до азійських пустель (пр. татари з Криму, українці—з своєї етнографічної території, велика частина естів та лотишів). Таким чином, і ті досягнення, що їх мали поневолені народи Середньої та східньої Європи після I. світової війни, знищені, а місцями—в корені ліквідовані. Сучасна ситуація поневолених народів у Середній і Східній Європі є без порівняння гіршою, ніж була до першої світової війни.

Визволення народів після II. світової війни. За перше десятиліття після кінця другої світової війни 560 мільйонів людей, головним чином в Азі та в Африці, визволилися з-під колоніальної надвлади і створили самостійні держави. В цьому часі перестали бути колоніями: 1943—Абесинія (італійська), 1945—Корея (японська), 1945—Манджурія (японська), 1945—Формоза (японська), 1946—Трансйорданія (ан-

лійська), 1946—Ливан (французька), 1946—Сирія (французька), 1946—Філіппіни (американська), 1946—Бурма (англійська), 1947—Індія (англійська), 1947—Пакистан (англійська), 1947—Цейлон (англійська), 1948—Ізраель (англійська), 1950 — Індонезія (голландська), 1951 — Лівія (італійська), 1953—Судан (англійська), 1954—Індо-Китай (французька), 1956 — Гана (англійська), 1956 — Туніс (французька), 1957—Марокко (французька), 1957—Маляя (англійська), 1958—Вест-Індія (англійська), 1958—Гвінея (французька). Мають дістати незалежність в 1960 р.: Кипр (англійська), Нігерія (англійська), та Сомалія (італійська), а Уганда (англійська)—дістане незалежність незабаром.⁸⁰) Самостійні держави прийняті в члени «Об'єднання Націй» і число членів Об'єднання сягнуло вже 82 держави.

Коммонвелти. Бритійська імперія дуже зручно й легко— еволюційно перейшла на коммонвелт (спілку самостійних держав) народів, що балакають англійською мовою. Будова цього цікавого новотвору докінчується. На наших очах народжується, але не еволюційно, а з пролиттям крові, коммонвелт французький.

Зміни в техніці й стратегії денационалізації та асиміляції поневолених народів. Якщо до другої світової війни панівні народи вживали заборони мови поневолених народів, фальшування статистик, фальшування історії, то нині панівні групи в СРСР вживають масового фізичного винищення поневолених народів, терору, жорстокостей, рафінованого обману й шахрайства, нечувано хитрої і грандіозно-широкої та глибокої пропаганди урядової ідеології для поневолених народів. Все це робиться за допомогою наймодерніших—активних метод освіти, інформації та пропаганди: кіно, радіо, телевізії, ілюстрованих видань, виставок, мистецьких ансамблів, тощо.

Фальшування історії і національної ідеології поневолених народів. Фальшування історії робиться в Росії вже декілько століть. До певної міри в цю працю були втягнені й історики та письменники поневолених народів, але здебільшого—несвідомо, ненароком. Російська Комуністична Партія робить це цілком свідомо—пляново, програмово й у гігантських розмірах. Напр., р. 1954 з нагоди 300-ліття з дня заключення Переяславського договору видано було багато «на-

уков)-історичних», «науково-популярних» і популярних видань, які всі мають ту саму мету — прищепити українцям думку, що єдино правдивим є твердження про «добровільне возєдінєнє» України з Росією. При тому фальшиво трактували Переяславський договір (який був тільки договором воєнним і гваранційним—не більше)—як присягу на вірність московській державі. Блискучу відповідь цій пропаганді дав проф. А. Яковлів.⁸¹⁾

Подібно з нагоди 250-ліття битви під Полтавою зявилися праці В. Шутого та інших, про величезну проти - шведську партизанську війну українців, про таємні договори Мазепи з королем Польщі Лещинським, згідно з якими Україна мала стати частиною Польщі; отже,—подавалися історично неправдиві відомості. Блискучу відповідь на цю пропаганду дав Р. Млиновецький.⁸²⁾ Так само неправдиво трактується гетьмана Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка та інших визначних істориків, поетів і письменників поневолених народів, як очарованих «общеросійською» культурою приятелів «общеросів». В дійсності вони «общеросів» ненавиділи. Терором і підкупом примушується в ССРСР істориків, поетів і письменників поневолених народів виконувати працю «національного самознищення». Все друковане слово поневолених народів в ССРСР обернене в пропаганду урядової ідеології Москви. В наслідок цієї неправдивої пропаганди викривлюється світогляд поневолених народів, зменшується їх національна свідомість, зменшується їх відпорність проти асиміляції.

Зміни в техніці війни, міжнародному праві та етиці. Рівночасно за ці сорок три роки цілковито змінилася техніка, тактика й стратегія війни. Змінилися да гірше погляди на права мирного населення в часах війни, змінилася на гірше мораль та етика людства. Поневолені народи не можуть сьогодні розраховувати на легке визволення з під панівного народу та його надвлади, бо вони не можуть мати такої зброї, яку мають сьогоднішні панівні чинники. Якби котромусь з поневолених народів і пощастило звільнитися, то вже на другий день повстане питання про збройну охорону суверенности його держави. А для виробу модерної зброї необхідно мати такі промислові заклади й устаткування, які вимагають величезного вкладу капіталів, кваліфікованих робіт-

ників та високого рівня фахові знання. Поневолені народи їх не мають, або мають в малій мірі. Можна вважати, що сьогодні має шанси на успішну збройну оборону тільки комплекс людей в 100 мільйонів або більше. Покищо виробляють модерну зброю лише чотири держави: Злучені Держави Америки, Англія, Франція та СРСР. Менші комплекси можуть оборонитися лише, об'єднуючись у військові союзи, коммонвелти, конфедерації, федерації, тощо.

Національна статистика СРСР з року 1959. Дня 15 січня 1959 р. був проведений в СРСР перепис населення — фактично перший після 1926 р. Він яскраво доводить правдивість наших тверджень⁸³). Згідно з даними цього перепису всіх мешканців у СРСР 208.826.650. Національний склад населення тепер ніби то такий (в мільйонах): росіяни — 114,5; українців — 37; білорусинів — 7,8; узбеків — 6; татарів — 5; казахів — 3; азербайджанців — 2,9; вірменів — 2,8; грузинів — 2,6; литовців — 2,3; жидів — 2,3; молдаванів — 2,2; німців — 1,6 і т. д.

Росіяни в СРСР. Перепис показує росіяни у Російській СФСР — 97,8 мільйонів; по-за межами Російської СФСР — 16,8 мільйонів, — разом в СРСР — 114,6 мільйонів. Ці числа явно перебільшені. Сюди, без сумніву, включені донці та сибіряки, які, хоч і є православні й балакають общеросійською мовою, але москалями («великоросами») не є. Далі в це число дісталися ті члени поневоленої нації та народів, що в умовах підсоветського терору побоялися признатися до рідної нації, та особи зрусифіковані.

Поневолені нації й народи в СРСР. Перепис офіційно подає число поневолених націй і народів в СРСР — сто вісім. Як до того додати понад двадцять «сателітів», то разом за залізною заслоною знаходиться понад сто тридцять поневолених націй і народів. Сто вісім поневолених націй і народів в СРСР за даними перепису 1959 р. мають 94,24 мільйонів громадян, але це число явно зменшене. До нього напевно не зараховані донці та сибіряки, а багато громадян з поневоленої нації і народів побоялися назвати свою рідну націю. Правдоподібно є в СРСР поневолених націй і народів понад 120 мільйонів, або 57 — 60% населення СРСР. З поневолених націй в СРСР найчисленнішою є українська (37 мільйонів — 39,3% всіх поневолених націй), на другому місці стоїть друга слов'ян-

ська нація — білоруська (7.8 міль. — 8.0% поневолених націй). Якщо додати до них територіально найближчих (та колись — в минулому і політично та культурно зв'язаних з Україною) литовців (2.3 міль.) та молдаванів (2.2 міль.), то ці чотири нації разом нараховують в СРСР 49.3 міль., себто більше як половину всіх поневолених в СРСР націй та народів; на решту — 104 поневолені народи — припадає 45 міль. В кожному разі обидві ці групи поневолених націй і народів в СРСР числом більші за число національних меншостей, що були об'єднані в «Конгресах Національних Меншостей Європи» р. 1931.

Заміна рідної мови іншою у поневолених народів в СРСР йде дуже швидким темпом. Це особливо яскраво видно на жидях в СРСР. Року 1959 з жидів тільки 20.8% подали за свою мову жидівську; 79.2% (майже 4/5 жидів) подали за свою мову якусь іншу мову, правдоподібно — російську. З українців — 87.6% говорить українською мовою, а 12.4% — іншою.

Українці в СРСР. Всіх українців в СРСР перепис показав 37 міль. Це число замале ⁸⁴). Нормальний річний приріст в українців становив у рр. 1925 — 1929 на східних українських землях — 19.4 - 27.4 на тисячу осіб, на західних українських землях - - 11.5 - 12.4 на одну тисячу осіб; пересічно можна вважати — 16 на тисячу осіб. На 1 січня 1933 р. проф. В. Кубійович нараховував для українських етнографічних земель 37.63 міль. українців ⁸⁴). Отже, - - на сьогодні мало б бути українців в СРСР коло 60 міль. Якщо ж статистика показує тільки 37 міль., то недостача в 23 міль. має бути віднесена на: смерть українців внаслідок воєн, розстрілів, концентраційних таборів, депортацій в пустелі, на зменшення числа народин в наслідок невимовно тяжких умов життя і на русифікацію.

Українці в СРСР ⁸⁵) живуть в українській ССР — 31.9 міль. і поза межами української ССР — 5.1 міль. Проф. В. Кубійович вважає, що «числа українців в інших республіках подані зовсім невірно»: «принаймні половину українців записано в переписі як росіян»... «Число осіб українського походження в РРФСР можна сміло визначити на 8 — 9.000.000», «у всьому СРСР приблизно на 43 — 45.000000»... ⁸⁵). А де ж ділося п'ятнадцять мільйонів українців? Найголовніші острови по-

селення українців поза межами УРСР знаходяться в таких п'яťох республіках: в Російській СФСР — 3.4., в Казахській ССР — 762 тис. (8.2% населення республіки), в Молдавській ССР — 421 тис. (14.6% населення), в Білоруській ССР — 150 тис. (1.1% населення), в Киргизькій ССР — 137 тис. (6.6% населення); в республіках Узбекській, Грузинській, Таджикиській, Туркменській, Латвійській, Литовській та Естонській живе українців менше як 90 тис. і вони творять там 1.4 — 0.7% населення дотичної республіки. Як бачимо, українці живуть тепер навіть в республіках Латвійській, Литовській та Естонській, де їх раніше зовсім не було. З того видно стремління влади ССР розпорозити українців поміж іншими поневоленими націями та народами. При тому відбувається примусова русифікація. Згідно з переписом 1926 р. всіх українців в Російській СФСР було 7.9 міль.; на 1959 р. (за 23 роки) їх мало б бути там 12 міль., а перепис 1959 р. показує тільки 5.1 міль. недостача в 7 міль. або в 60% від вирахованого числа, припадає головним чином на рахунок фальшування перепису та жакливної русифікації відірваних од рідного краю українців.

Білоруси в СССР. Це саме, що ми встановили для українців, ще в більшій мірі відноситься до білорусів. Їх мало б бути в СССР 13-15 міль., а перепис показує 7.8 міль.; недостача в 5-7 міль., очевидно, в першу чергу має бути віднесена на рахунок депортацій та русифікації.

Жи́ди в СССР. В американській пресі подано дані про розселення жидів в поодиноких підсоветських республіках: в Російській — 875 тисяч, в Українській — 840 тисяч, в Білоруській — 729 тисяч, в Молдавській та в інших республіках — менше як 100 тисяч. До революції 1917 р. для жидів існувала в Росії «межа поселення», себто дозволялося їм жити тільки між польським, білоруським, українським і молдавським народами — на захід від Дніпра. У решті Росії мали право жити лише «купці першої гільдії», що платили податку за гільдію 5 тис. карбованців річно, — отже було їх там небагато. Тепер ми бачимо, що 875 тис. жидів живе в Російській СФСР, а це творить 38.58% усіх жидів в СССР. Отже — жи́ди в СССР за останніх 40 літ пересунулись на схід. Найбільша густота розселення жидів серед білорусів, менша — серед молдаван, ще менша — серед українців (2%

населення УССР), а серед росіян — всього 0.75% населення РСФСР. Серед жидів СССР заміна рідної мови іншою поступила найдалі — не вживають жидівської мови 80% всіх жидів у СССР.

Сучасні національні відносини в українській ССР. Все населення УССР — 41.5 міль.; з того — українців 31.8 міль. (76.1%) населення УССР, росіян — 7.4 міль. (17.7%), жидів — 840 тис. (2%); решта національних меншостей (поляки, білоруси, молдаване, болгары, мадяри, греки, румуни) складають 1.5 міль. (3.5% населення УССР). Кожна з цих національних меншостей має від 363 до 101 тис. громадян, і в відсотках творить від 0.9% до 0.2% населення УССР. Перепис зовсім не занотував в УССР: німців, чехів, циган та татар, які в переписі 1926 р. були, а на певних територіях творили навіть поважний відсоток населення, наприклад — татари в Криму, чехи на Волині, німці в Херсонщині. В порівнянні з 1926 р. кількість українців незначно збільшилася (було 30.24 міль.), кількість росіян в УССР майже подвоїлася, підвищуючись з 9,2% (2,7 міль.) на 17,7% (7,4 міль.) ; кількість жидів зменшилася вдвоє - з 1,6 міль. на 840 тис. (винищені гітлерівським режимом). Поляків на Наддніпрянщині тепер майже нема, але на Західних Українських Землях число їх збільшилося з 228 тис. на 363 тис. З'явилися в УССР у зв'язку з прилученням Західних Українських Земель мадяри та румуни, які в Закарпатській Україні та на Буковині творять поважний відсоток населення. В зв'язку з вимінною акцією між Польщею й УССР нема тепер українців на Лемківщині, Засянню, Холмщині й Підляшші.

Українці в вільному світі. За підрахунками проф. В. Кубійовича в вільному світі живе біля 2-х міль. українців. З них біля одного мільйона перебуває в ЗДА, біля 500 тис. — в Канаді, — разом у Північній Америці — 1,5 мільйони, а решта — Південній Америці, Австралії, Західній Європі. Два мільйони громадян однієї нації — це число більше за число всіх естонців і трохи менше за число литовців в СССР. В кожному разі воно дозволяє на розвиток вільної національної церкви, вільної науки, вільного національного мистецтва, національних громадських організацій та політичних партій — правдивої національної культури. Одначе в вільному світі є великий нахил натуралізованих емігрантів до добровільної

асиміляції з населенням країни поселення. Тому відсоток сторонників рідної національної культури з кожним роком зменшується. Отже, українська нація поставлена під загрозу денационалізації: в СРСР - примусової, у вільному світі - добровільної. Ця сама загроза стоїть і перед відламками інших поневолених націй та народів у вільному світі.

Необхідність зміни етнополітики поневолених націй і народів. Такий стан речей примушує ідеологів національних рухів у вільному світі застановитися над дійсністю та шукати нових шляхів для збереження своїх націй; збереження — не лише фізичного існування, але й духового життя нації, національного обличчя, національної культури. Необхідно посилити й скріпити позиції націократичної ідеології в її боротьбі з ідеологією космополітичною та асиміляторською. Бо «заспокоєний націоналізм є першою істотною передумовою нового міжнародного ладу»... Але ці заходи треба базувати на «лекціях історії», на дослідженні помилок в минулому.

Помилки повоєнних національних держав в Європі. Роки 1919-1939 показали, що новоутворені в Середній і Східній Європі національні держави не зуміли успішно розв'язати дві важливі проблеми державного життя: 1.) кооперації з іншими новоутвореними державами та з поневоленими народами (з'окрема зі своїми національними меншостями), та 2.) належної розбудови збройної оборони своєї суверенності. В обох ділянках панували старі довоєнні ідеї та старі довоєнні методи їх розв'язування, — повторювалися старі помилки довоєнних полінаціональних держав (Росії, Австро-Угорщини), і це була головна причина упадку цих нових держав. Зокрема налаштанню кооперативної співпраці перешкождали явища патологічного націоналізму, що охопив у більшій чи меншій мірі майже всі нововизволені народи («підсудщина» й «пацифікація» українців в Польщі, упослідження хорватів в Югославії, упослідження словаків і закарпатських українців у Чехо - Словаччині, ліквідація українських кафедр на Львівському й Черновецькому університетах, відтягання введення територіяльної автономії для Галичини в Польщі, для Закарпаття в Чехословаччині, тощо).

Понаднаціональні рухи в Європі. Сьогодні вже не є мрійництвом чи абсурдом такі понаднаціональні ідеї та рухи, як

от конфедеративне слов'янофільство Т. Шевченка та «Братства св. Кирила й Методія»; як скандинавізм у Данії, Швеції, Норвегії та Фінляндії; як проект Сполучених Держав Середньої Європи Фр. Навмана, «Наддунайської Швейцарії» Реннера, або «Пан-Європейської федерації» Куденгове-Калергі. Всі ці проекти базуються на обмеженню суверенності й національних егоїзмів тих народів, які мали б об'єднуватися. І очевидно, що поневоленим народам, які мають гіркий досвід від співжиття з панівними народами, тяжко ступити на цей шлях самообмеження. Але виходу нема: або вони на цей шлях стануть і це врятує їм життя, а світ оздоровить і оновить, або ж вони оудуть стерті з лица землі. Поневолені народи, а особливо їх відламки в вільному світі, мусять серйозно задуматися над самообмеженням, над дооровільним зреченням з частин прав, що належать їхнім націям і народам за доктриною В. Вільсона. Але порозуміння може наступити, очевидно, лише між народами, що стоять на ґрунті здорового гуманного націоналізму, який не збирається панувати над іншими народами. Наці ж і народи, що живуть хоробливим націоналізмом, взагалі не можуть бути партнерами в понаднаціональних об'єднаннях. Кооперація між поневоленими народами середньої Європи та ССРР мусить бути базою визвольної боротьби поневолених націй і народів.

Взаємопізнання поневолених націй і народів. Першим кроком до встановлення кооперації поневолених націй мусить бути глибше взаємопізнання поневолених народів: їх історії, національної культури, розритку національної свідомости, визвольної програми, політичних і культурних стремлень націй-комбатантів, а особливо націй-сусідів. Для тієї мети велику ролю можуть відіграти спільні міжнаціональні реферати, дискусії, академії, вечорі національної культури, народного мистецтва, народної пісні, танців, етнографії та фолкльору, виставки національних мистецтв, національних одягів, тощо.

ЕБЦ

Проблема виховання націократичної та рурбаністичної молоді. Розбіжність поглядів і стремлень між «батьками» й дітьми—це проблема, властива всім часам і народам Але нині для відламок поневолених народів у вільному світі вона набирає особливо великого значення й особливо пекучої остроти. Дуже добре підійшла до цього питання українська пись-

менниця Дарія Ярославська в своїй статті «Будуймо міст» (Дарія Ярославська: «Будуймо міст». «Наше життя» — Філядельфія 1960. Число 1, стор. 3-4): ...«Люди міняють край, міняють стиль влаштування, смак і свою любов. А коли приходять на світ нове покоління, виявляється, що їм щось інше рідне, що їх любов не спрямована туди, куди йшла любов їх батьків. Це сумне, але воно існувало та існує не тільки в нас. Минуле, надбання і досвіди наших предків і нас самих — це основа, це фундамент, бо ніхто ніколи не міг завернути його назад. Покоління, що знає тільки Україну, покоління, що вродилося в Україні, але росло на чужині, і нарешті покоління, що вродилося на чужині, це під теперішню хвилину два береги однієї річки, які ще не встигли перекинути не то моста, але паріть кладки, щоб дійти до спільного порозуміння. Наразі молодих по цьому боці мучить те, що старші намагаються допомогти їм у будові цього моста, вони не мають до цього зрозуміння і залюбки відходять туди, де не ма ніяких зусиль, де все готове й легке. Наразі, може, це старше покоління будує ці підвалини застарілою методою, не оглядаючись, не знайомлячись і не бажаючи примінити нових засобів — і будова приривається, і здається що береги одної річки розходяться, а плесо просторів, що їх ділить поширюється. Наразі молодь нудить те, чим її кормлять старші, воно здається пережитим, непотрібним і ніяк не цікавим, і вони молоді друкують слова протесту, здивовані, що ніхто цього не розуміє»... Але хочеться вірити, що прийде час і в більш зрілому віку ця молодь оглянетесь за тим змудженням і воно стане його кормом. І прийде час і з того нового покоління оглянетесь за тим берегом і піchnуть будувати міст, уже самостійно і ця праця не буде однобічна, бо звідтіля піchnуть ту ж саму роботу нові люди, з новими думками, новим зрозумінням» ...

«Батьки» й «діти»... «працюють у чомусь абстрактному, а це не завжди для молоді зрозуміле й бажане. Старші мають спомин і бажають перекинути його на молодь. Вона ж хоче переживань і не має зрозуміння для чужих споминів. Це перша загрозна щілина, а до розширення її немало причиняється те, що нашою силою, силою покоління, яке знає батьківщину, є слово, а воно починає виховзуватися з ужитку молодого покоління. Залишаємося ми, ніби останні могика-

ни, свідомі того, що наша сьогоднішня будівля може розвалитися вже наступного дня»...

На нашу думку, справа ця ще глибша й серйозніша, ніж її малює Д. Ярославська. Як встановили головні дослідники національної справи: Ед. Еллінек, Манчіні, Маміяні, Дюркгейм, Макс Вебер та інші, нація — це є почуттєва громада, об'єднання людей з розриненим національним почуттям, з розвинутою любов'ю до всього рідного: своєї нації, своєї культури, своєї мови, свого звичаєвого права, своїх національних звичаїв, обрядів і традицій. Люди з перерозвиненим розумом і ослабленою, чи цілковито забитою здібністю до почуття, взагалі не можуть зрозуміти національного почуття, як і почуття релігійного, як і почуття естетичного. А між тим ціла організація освіти й виховання, цілий соціальний устрій і побут життя в Північній Америці скерований саме на те, щоб виховати людину з перерозвиненим розумом і з ослабленою, чи цілковито забитою здібністю до почуття. Такі люди не можуть нікого й нічого любити, отже — і свою націю, своє рідне. І це автоматично передається і «нашим дітям».

Люди, що думають націократично, вважають, що таке виховання є помилкове й небезпечне — зокрема в невгаваючій боротьбі з російською комуністичною партією, що воно може принести величезні нещастя, але ці сторонники націократії покищо безсилі з таким наставленням боротися — навіть у своїх родинах, навіть зі своїми «дітьми».

Проблема збереження національного обличчя. Зберегти національне обличчя в умовах ССРСР дуже тяжко, — майже неможливо. Це можна зробити лише у вільному світі. І тут хочемо ще раз пригадати думки Т. Шевченка, висловлені ним у повісті «Близнята»: «Якщо ми задля якогось марного срібняка почнемо глумитися над своїми звичаями старовини, то що з нас вийде? — Вийде який-небудь француз, або, крий Боже, кущий німець, а вже за тип (треба зрозуміти «національний тип» — В. Д.), або за національну фізіономію — і помину не буде! А, на мою думку, нація без власної вдачі, що їй самій належить та її характеризує, схожа на кисіль та ще й на ~~найнесмачніший кисіль~~». І це торкається не лише нас — українців, а всіх поневолених націй і народів. Наші великі вчені, поети й письменники: М. Гоголь, М. Максимович, Т. Шевченко, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, В.

Гнатюк, Хв. Вовк, І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, В. Горленко та інші шукали «правдивий національний тип», «правдиве національне обличчя» в українській етнографії та фольклорі, у всебічному пізнанні народної культури. Мусимо і ми йти цими шляхами—мусимо присвятити більше уваги українській народній культурі та її переробляти в модерну але національну духом культуру.

Сучасна фаза національного питання. Національна проблема увійшла в фазу нового виховання та перевиховання поневолених націй і народів відповідно до сучасного стану науки, техніки та воєнної справи. В залежності від того, як той чи інший народ чи група народів справиться з цими новими завданнями, буде залежати даліше їх існування чи неіснування. Зокрема треба звернути увагу на модерні — активні методи навчання та інформації, кіно, радіо, телевізію, наочне навчання.

Необхідність заснування націологічного інституту. Для наукового обґрунтування й координації цих зусиль відламків усіх поневолених націй і народів необхідно якнайшвидше приступити до ширших і глибших студій сучасного стану національного питання та майбутньої національної політики (етнополітики) поневолених націй і народів, беручи під увагу не лише соціальну структуру, національні риси та психологічні здвиги в поневолених народів, але й ширші — понаднаціональні рухи та об'єднання. З другого боку треба взяти під увагу і ті досягнення цивілізації, що ґрунтовно міняють національну оборону та національний побут, і можливості чи неможливості їх застосування в житті поневолених націй і народів. Все це говорить за необхідність якнайшвидшого заснування спеціального «Націологічного Інституту», що мав би опору в дружній співпраці, в моральній і матеріальній підтримці поневолених націй і народів.

БІБЛІОГРАФІЯ

- 1) Б. Крупицький: «Нація» в козацькій Україні XVIII віку», стаття в «Україна» ч. 8, 1952. Париж, стор. 605.
- 2) Д. Дорошенко: «Огляд української історіографії». Прага, 1923. Стор. 138.
- 3) М. Драгоманов: «Політичні пісні українського народу». Женева 1883 р., стор. 18.
- 4) М. Славінський: «Історія України». Позаоч. курс УТГІ, 1947. Регенсбург-Берхтсгаден, стор. 124.
- 5) М. Славінський: «Історія України». Позаоч. курси УТГІ, 1947. Регенсбург-Берхтсгаден, стор. 125-126.
- 6) Олександр Оглоблин: «Дума Гетьмана Івана Мазепи» — стаття в Українському Православному Календарі на 1959 рік, стор. 94-96.
- 7) «Французький текст промови Мазепи». «Україна». Ч. 3. Париж 1950, стор. 194-195. «Історія Русів». Ред. О. Оглоблина. Переклад Давиденка. Нью Йорк, 1956, стор. 272-275.
- 8) Р. Млиновецький: «Гетьман Мазепа...» 2 вид. Стор. 110.
- 9) М. Андрусак: «Політика Мазепи й Запоріжжя». Стаття в «Київ» ч. 5, 1959, Філадельфія, стор. 32.
- 10) Віктор Доманицький: «Постаті, що цементують нації». Газета «Свобода». Нью Джерсі, 1957 р., ч. 205 з дня 10. 25. 1957.
- 11) Б. Д. Крупицький: «Гетьман Пилип Орлик», Мюнхен 1956, стор. 19.
- 12) Б. Д. Крупицький: «Гетьман Пилип Орлик» стор. 21.
- 13) І. Боршак: «Вивід Прав України». Стаття в «Стара Україна» 1925, ч. 1-10.
- 14) А. Jensen: «Les Emigrants Ukrainiens en Suede». Відбитка в тому 92, «Записок НТШ». 1909. ст. 22-23.
- 15) М. Славінський: «Історія України, стор. 154.
- 16) Б. Крупицький: «Нація» в козацькій Україні XVIII віку» — стаття в «Україна», Париж ч. 8, 1952, стор. 605-608.
- 17) J. G. Herder: «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit», 1791.
- 18) G. Fichte: «Reden an die Deutsche Nation». 1808.
- 19) P. Joachimsen: «Vom deutschen Volk zum deutschen Staat». 1916.
- 20) О. Оглоблин: Передмова до «Історії Русів». Нью Йорк. 1956. ст. 5-25.
- 21) П. Зайцев: «Життя Тараса Шевченка». Париж - Нью Йорк - Мюнхен. 1955. ст. 68.
- 22) Микола Костомаров: «Книга Битія Українського Народу». Авгсбург. 1947. стор. 24-25.
- 23) В. Антонович: «Костомаровь как историкъ». Київ. 1885.
- 24) «Герцен, Україна й Шевченко». Замітка в «Україна». Париж. ч. 3. 1950. ст. 184.
- 25) В. Антонович: «Костомаровь как историкъ!». Київ. 1885.

27) М. Костомаров: «Україна» — лист в «Колоколь». ч. 61. Лондон. 17 березня 1859.

28) Otto Bauer: "Nationalitätsfrage und Sozialdemokratie". 1908.

29) "Verhandlungen des II deutschen Sociologentags". 1912.

30) Fr. Pi y Margall: "Les Nacionalidades". 1876.

31) E. Renan: "Qu'est ce qu'une nation?". 1882.

32) Johannet: "Le principe de nationalite". 1908.

33) Les Aspirations autonomistes en Europe. 1913.

34) R. W. Seton-Watson: "The Future of Austro-Hungary". 1907.

35) R. W. Seton-Watson: "National Problem in Hungary". 1908.

36) R. W. Seton-Watson: "The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy". 1911.

37) «Формы національного движенія въ современныхъ государствахъ» — 1910.

38) М. Драгоманов: «Політичні пісні українського народу 19-14 ст» (1883-1885).

39) М. Драгомановъ: «Историческая Польша и великорусская демократія». 1883.

40) М. Драгоманов: «Чудацькі думки про українську національну справу». 1891.

41) Verhandlungen des II deutschen Soziologentags. 1912.

42) Nobilis Ruthenus: "Nasze stanowisko na Rusi-Ukrainie". Krakow 1909; W. Lipinski: "Szlachta na Ukrainie". Kijow-Krakow. 1909; W. Lipinski (redakcija): "Z dziejow Ukrainy". Kijow-Krakow. 1912.

43) T. G. Masaryk: "Ceska otazka". 1895.

44) Цей розділ складений за: О. И. Бочковський: «Вступ до Націології». 2 вид. УГГІ. Ревенсбург — Франкфурт. 1947.

45) Fr. Neumann: "Volk und Nation". 1888.

46) Al Kirshoff: "Zur Verstaendigung ueber die Begriffe Nation und Nationalitaet". 1905.

47) Victor Domanyckyj: "The National Problem and the World War I" "The Ukrainian Quarterly" Vol. XII- Number 4. New York. December 1956.

48) R. Kjellen: "Die Politischen Probleme des Weltkrieges" 1915.

49) R. Kjellen: "Der Staat als Lebensform". 1917.

50) R. Kjelleen: "Grundriss zu einem System der Politik". 1920.

51) R. W. Seton-Watson: "Europe in the Melting Pot". 1919.

52) R. Muir: "Nationalism and Internationalism". 1918.

53) R. Muir: "National Selfgovernment, its Growth and Principles".

54) T. G. Masaryk: "The New Europe". 1919

55) T. G. Masaryk: "The Small Nations in the European Crisis". 1916.

56) E. Denis: "Les Slovaques". 1917

57) H. Hauser: "Le principe de nationalite". 1916.

- 58) R. Johannet: "Le principe de nationalite". 1918.
- 59) Под Ред. О. Ефименко: «Українській народь вь его прошлomme и настоящемь». I — II. 1914 — 1916.
- 60) Fr. Naumann: "Mitteleuropa". 1915.
- 61) K. Kautsky: "Rasse und Judentum". 1914.
- 62) K. Kautsky: "Vereinigte Staaten des Mitteleuropa". 1916.
- 63) K. Kautsky: "Die Befreiung der Nationen". 1917.
- 64) K. Renner: "Oesterreichs Erneuerung". 1915.
- 65) K. Renner: "Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen." I. 1918.
- 66) Цей розділ написаний на підставі статті А. Заплітного: Коментар до 14-ти точок президента Вилсона». Газета «Свобода» — Нью Джерсі за 1960 р., чч. 7-9, з дня 13-15 січня 1960. Стаття написана на підставі 4-го тому "Intimate Papers of Colonel House" pages 192-200.
- 68) Fr. Weyr: "Soudobny zaras o nove mezinarodni pravo". 1918.
- 69) О. І. Бочковський: «Вступ до націології». 1947.
- 70) А. Заплітний: «Коментар до чотирнадцяти точок президента Вилсона». газета «Свобода» за 1960 рік. ч. 9. з дня 15. 1. 1960.
- 71) "The Ukrainian Quarterly". Vol. XII. No. 4. December, 1956.
- 72) I. Aherhan: "Jazykove mensiny v Europe". 1924
- 73) H. Truthard: "Voelkerbund und Minderheiten-Petitionen". 1931.
- 74) "Nationalitaeten in den Staaten Europas" — 1931, Beilage - 1932.
- 75) J. Scholmer: "Vorkuta".
- 75а) Jan Baudouin de Courtenay: "Kilka ogolnikow o objektivnej i subjektivnej odrebnosci Ukrainy". Записки НТШ. Львів, т.т. 141-143.
- 76) Лев Шанковський: «Мадам Сабурова й Воркута» — стаття в щоденнику «Свобода» — Нью Джерсі за 1957 р., ч. 166-167 з дня 29 і 30-го серпня 1957. р.
- 77) В цьому розділі з огляду на велике число праць ми не подаємо транскрипції в чужих мовах, ані посилки на праці; зацікавлених відсилаємо до «Вибраної літератури» на кінці реферату.
- 77а) Вячеслав Липинський: «Листи до братів хліборобів» Вид. 2. Нью Йорк. 1954. ст. 111-346.
- Йорк. 1954. стор. 111 — 346.
- 78) О. І. Бочковський: «Вступ до націології». УТГІ. Вид. 2. Регенсбург-Франкфурт. 1947. ст. 222-225.
- 79) Віктор Доманський: «Засади українського рурбанізму». Прага-Братіслава. 1940. ст. 9.
- 80) «Українська Мала Енциклопедія» проф. Є. Онацького. Буенос Айрес. 1959. кн. 5.
- 81) Д. Яковлів: «Українсько-московські договори в 17 -18 ст. 1934. його ж: «Договір Богдана Хмельницького з Москвою». Нью Йорк. 1954.

82) Р. Млиновський: «Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі історій». I - II. 1959.

83) Газета «Свобода» — Нью-Джерзі за 1960 рік, ч. 24. з дня 5. лютого 1960 р.

84) В. Кубійович: «Національні відносини в різних частинах України». Енциклопедія Українознавства. стор. 162 — 171.

85) «Українці в Советському Союзі» стаття в газеті «Свобода» — Нью-Джерзі 1960 р. ч. 31 з 17 лютого 1960 р.; Володимир Кубійович: «Національний склад населення УРСР». Укр. Літер. Газета. Мюнхен. 1960. ч. 3/57. Проф. В. Кубійович вважає, що «числа українців в інших республіках подані зовсім невірно»: «принаймні половину українців записано в переписі як росіян».. «Число осіб українського походження в РРФСР можна сміло визначити на 8 — 9 міль., «у всьому СРСР приблизно на 43 — 45 міль.» «А де ж ділося п'ятнадцять мільйонів українців?»

86) Дарія Ярославська: «Будуймо міст». «Наше життя». Філадельфія, 1960. число 1, стор. 3 - 4.